

Medeniyetin Kurucu Unsuru Olarak Nübüvvet Toplumun Kuruluşu Hakkında Farklı Tarih Tasavvurları

Abdulkadir Macit

Öz: Beşeriyet, arz üzerinde küçük gruplardan karmaşık toplumlara doğru bir seyir takip etmiştir. Beşeriyetin bu tarihi sürecini ilahi kaynaklı peygamber öğretilerinin rehberlik ettiği dikey eksen ile beşer aklının ve yeteneklerinin yoğunlaşarak şekillendiği yatay eksenin ahenkli bir uyumu üzerinden okumak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle insanlık tarihine insanoğlunun arz üzerinde yapıp ettiklerinin yanında nübüvveti de merkeze alarak bakmak icap etmektedir. Zira beşeriyet tarihinde nübüvvet, toplumların oluşturulması ve sürdürülmesinde, devletin ve unsurlarının ilkelerinin ve pratiklerinin ihdasında, toplumların beşerî ve ilmî gelişmişliğini temin etmesinde, toplumların ıslah edilmelerinde ve adalete dayalı düzenlerin kurulmasında önemli bir ekseni temsil etmiştir. Bu hususta Kur'an'da isimleri zikredilen peygamberlerin gönderildiği yer olan Mezopotamya, beşeriyet tarihinde toplumların ve medeniyetlerin merkezi ve vasatı olmuştur. Ancak nübüvvetin belirttiğimiz etkisi çerçevesinde insanlığın merkezi olan Mezopotamya, ilk olarak İsrailoğulları ve Roma ile önceki asırlarda, Batı'nın modernite ve ilerlemecilik merkezli yaklaşımları ile son iki asırdır bu merkezden uzaklaştırılmaya çalışılmaktadır. Nübüvveti dair bu kırılmalar, makalemizin problematiğini oluşturmaktadır. Bu problematiği ele almada izleyeceğimiz metot, beşeriyet tarihine nübüvvet ekseninde bakmak, tarih anlayışımızı peygamberlerin tesis ettikleri dinî, siyasi, ilmî, içtimai ve iktisadi dinamiklere göre yeniden ıslah etmek şeklindedir. Bu sayede modernitenin ilerlemeci tarih anlayışı sıradanlaşacak, beşeriyet tarihinin dikey ve yatay eksenin ahenkli bir uyumu ile süregeldiği daha net görülebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dünya tarihi, medeniyet, nübüvvet, Daire-i Adalet, Mezopotamya, devlet, toplum.

Abstract: By following different forms of life on earth like from from small groups to complex society, humankind comes to these days. It needs to understand historical process of civilizations on the basis of harmonized collaboration between vertical axis conducting divine prophetic teaching and horizontal axis to which human mind and abilities give shape in other words, it needs to consider history of humanity centering prophethood beside what people did on earth, inasmuch as prophethood represents an important axis on building societies, setting out principles of government and scientific development of societies thanks to the information which it gives, reforming society and establishing justice-based regime. However, Mesopotamia within the frame of the stated effects of prophethood, was first detracted from this center by the Israelites and Rome and it has been detracted from this center by Western-based approaches and progressive conception of history for last two ages. Indubitably, progressive conceptions of history of modernity is going to become ordinary on condition that we comprehend the history of humanity on the basis of prophethood, thus it can be easily seen that the history of humanity has been holding with the harmonized collaboration of vertical axis and horizontal axis.

Keywords: World history, civilization, prophethood, Circle Of Justice, Mesopotamia, government, society.

@ Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi. abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr

id <http://orcid.org/0000-0002-5446-1924>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0472.
insan & toplum, 2020.
insanvetoplum.org

Başvuru: 01.04.20
Revizyon: 14.04.20
Kabul: 9.05.20
Online Basım: 23.06.20

Giriş

Dünya tarihinde insanların toplum hâline gelmesi, devletler kurması ve medeniyetler husule getirmesi hususu her dönemde üzerinde sıklıkla fikir beyan edilen konulardan birisi olmuştur. Bunlardan özellikle tarih, toplum, medeniyet ve nübüvvet konusu etrafında dünyada ve ülkemizde sürgit devam eden tartışmanın gelişim macerası ile ilgili çok sayıda isim zikredilebilir. Bu konularda özellikle modern düşünürler yoğun bir şekilde fikir beyan etmişlerdir. Rene Descartes'tan (ö. 1650) Immanuel Kant'a (ö. 1804) kadar Batılı filozoflar genel olarak peygamber göndermemiş bir Allah inancına ve insanın kendi oluşturduğu dünyada kendisinin toplum inşa eden bir varlık olduğunun farkındalığına sahip olmuşlardır. Ancak 19. asır itibarıyla özellikle Kant'tan başlayarak J. G. Fichte (ö. 1814), Friedrich Hegel (ö. 1831), Friedrich W. Nietzsche (ö. 1900) ve S. Freud'a (ö. 1939) uzanan, farklı bir eğilim olarak insanı yaratan bir tanrıya inanmayarak insanın kendi yaşadığı dünyayı ve toplumu, kendisinin tamamen "otonom" olarak kurduğunu kabul eden bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayış doğrultusunda nübüvvetin tarihten dışlanması ve peygambersiz bir tarih okuması husule gelmiştir. Bu okuma biçiminin günümüz Avrupasının düşünce, toplum ve inanç sistemi olan moderniteye dayandığı belirtilebilir. Bu durumun uzak tarihinin M.Ö. 1500'lerde İsrailoğulları'nın dinî-teolojik düşüncenin oluşumundaki fonksiyonlarına ve Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabulüne kadar gitmekte olduğu ifade edilebilir.

Haçlı Seferleri'nden sonra değişen Avrupa toplumsal sisteminde canlanan ticarete bağlı olarak 14. yüzyıldan itibaren yeniden gelişen ticaret ve zanaatlar temelinde şehirlerde ortaya çıkan burjuvazinin feodaliteye ve kiliseye karşı girdiği mücadele, modernitenin kurucu bir unsurunu teşkil eder. Bu mücadeledeki asıl meselelerden biri, kilisenin nübüvvet anlayışı ile doğrudan irtibatlıdır. Nitekim kilisenin peygambere aynı zamanda teslisin bir parçası yani tanrı olarak inanılmasını salık veren yapısı, bu mücadelede sahayı nihai noktada yaratıcıya kadar genişletmiştir. Dolayısıyla kiliseye karşı başlayan bu mücadele, Avrupa'yı 18. ve 19. asırda insanın nübüvvet ve yaratıcı ile bağının koparıldığı ve bunların hayattan dışlandığı ateizme ve deizme, bunlara dayalı olarak da peygamberin ve yaratıcının etkisi olmadan bir beşeriyet tarihi kurgulama noktasına getirmiştir (Görgün, 2017, s. 84). Hiç şüphesiz Batı'nın geldiği bu noktayı modern düşüncenin kökenlerinden olan Yahudilik ve Hristiyanlığın inanç sisteminden ve tarihî arka planından bağımsız anlamamız mümkün değildir.

Çağdaş Müslüman düşünürler de meselenin ele alınmasına önemli katkılar yapmışlardır. Ülkemizde son yıllarda bu fikrî zemin ve arka plan çerçevesinde tarih

düşüncesi ve medeniyet mefhumu detaylıca ele alınmıştır. Muhammed Hamidullah (ö. 2002) özellikle *İslam Peygamberi* adlı eseri ile sekülerizm, ilerlemecilik, ateizm ve deizm düşüncesinde bocalayan insanlık için Hz. Muhammed'i, İslam peygamberi ve üsve-i hasene hususiyeti ile hayatın her alanına örneklik teşkil edecek şekilde yorumlamayı ikrar etmektedir. Bu esaslar dâhilinde nübüvvet anlayışını, medeniyetlerin oluşumu ve gelişiminde dikey eksen olarak yeniden insanlık tarihinin bir unsuru hâline getirmeyi gündem etmektedir. Ahmet Davutoğlu *Medeniyetlerin Ben-İdraki Medeniyet Teorisine Mukaddime* adlı eseri ile İslam ve Batı medeniyetini karşılaştırmalı bir şekilde ele alarak Batı medeniyetinin ciddi bir iç sorgulama, İslam medeniyetinin ise modernist formlara yönelik tepkici niteliklerden uzaklaşarak Kur'ani temelini zihinsel düzeyde yeniden kurması ve yenilenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Tahsin Görgün'ün *İslam ve Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi* adlı eserinde Batılı filozofların modernleşme sürecinde 17. asırda deist hümanizmden 19. asırda ateist hümanizme geçiş yaptıkları için yaratıcı ve peygamber ile irtibatlarını kopardıklarını belirtmektedir. Bunun neticesinde Batılıların her şeyi kendilerinde bulma ve Rabbi ile irtibatını bütünüyle koparma (istiğna ve neticesinde tuğyan) hâline düştüklerini zikretmektedir. Bu durum Batılı filozofları, yaratıcı olmaksızın ve peygamberin aktör olmadığı bir tarih ve toplum inşasına kadar götürmüştür. Lütfi Sunar'ın "Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti" adlı çalışması, toplumların ve medeniyetlerin oluşumunda nübüvvetin yerini dikey bir unsur olarak takdimi ve dünya tarihini nübüvvet dayalı olarak dönemlendirme teşebbüsünde bulunması itibarıyla calibi dikkattir. Sunar'ın nübüvvet dayalı dönemlendirme teklifinin üçüncü dönemini yani Hz. Muhammed sonrası, İbrahim Halil Üçer, *İslam Düşünce Atlası*'nda dört dönem olarak tasnif etmektedir. Bu eser de nübüvvet dayalı olarak ortaya çıkan ve gelişim sağlayan İslam medeniyetinin klasik, yenilenme, muhasebe ve arayışlar şeklinde anlaşılması gerektiğini teklif etmektedir. Bütün bu çalışmalar, toplumların ve medeniyetlerin oluşumu ve gelişimi ile ilgili farklı bir tarih ve medeniyet perspektifinden beslenerek ve ona dayanarak Batılı düşüncenin de tek taraflı ve yanlı yaklaşımının aksine ondan istifade ederek esasen onu aşmaya yönelik yazılmış önemli çalışmalardır. Bizim bu çalışmamız da mevcut literatürün üzerine nübüvvet meselesini dünya tarihinin önemli bir unsuru olarak kodlayarak beşeriyet tarihine nübüvvet ekseninde bakmak, tarih, toplum ve medeniyet anlayışımızı peygamberlerin tesis ettikleri dinî, siyasi, ilmî, içtimai ve iktisadi dinamiklere göre yeniden ıslah etmek hedefini gütmektedir. Bu sayede modernitenin ilerlemeci tarih anlayışı aşılabilecek ve beşeriyet tarihinin dikey ve yatay eksenlerin ahenkli uyumu üzerine seyrettiği daha açık bir şekilde görülebilecektir.

Nübüvvetin Tarihte Yaşadığı Birinci Büyük Kırılma

Yahudilik düşüncesinde İsrailoğulları, kendisine İsrail lakabı verilen Hz. Yakup ve ailesi olarak asli günah içinde olan insanlık ve dünyanın kurtuluşu için tanrının seçtiği özel insanlardır. Bunları emsalsiz kılan şey, Eski Ahit'te çok sık vurgu yapılan imparatorluğa ve askerî baskıya karşı süregelen bir köylü başkaldırısını ortaya koymuş olmalarıdır (Sunar, 2017, s. 73). Ancak bu özellikleri, İbranileri zamanla kendilerini seçilmiş millet olarak konumlandırmalarına ve aralarından kendilerini dinin sahipleri olarak gören bir din adamları grubunun (ruhban) oluşmasına sebep olmuştur. Ruhban kesimi algı olarak da fiilî olarak da peygamberlerden ziyade kitap merkezli bir din oluşturmuşlardır. Onların kendilerine gönderilen bazı peygamberleri öldürmeleri bazılarını da öldürmeye kalkışmaları özellikle kitap/Tevrat merkezli algıları açısından dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Bu yüzdendir ki bu grup, tüm insanlığı kuşatan, insanları bir tarağın dişleri gibi eşit mesafede konumlandıran ve bir arada adalete ve kardeşliğe dayalı bir biçimde yaşamalarını salık veren nübüvvetin evrenselliğini kabile dinine dönüştürerek vahyi dar bir bakış açısına indirgemıştır. Bu bakış açısının yansımaları Tevrat metni üzerinden takip edebiliriz. Zira Tevrat metninde Antik İsrail Yahudileri, tarihî süreçleri yoluyla tanrıları Yehova ile özel bir ilişki ve bu ilişkiye dayalı esasında bir aile tarihi inşa etmişlerdir (Hamidullah, 2013, ss. 30-31).

Yahudilik gibi Hristiyanlık da hiçbir zaman nübüvvet/peygamber ile ilişkili bir din olmamıştır. Hristiyanlar, İsa'nın şahsını tanrının/vahyin ete kemiğe bürünmüş hâli olarak tasavvur ettiği için onlar adına bilindik manada bir peygamberlik sürecine şahit olunmamıştır. Bu manada Hristiyanlık bir yönüyle İsa merkezli olarak kalmış ancak bu hiç nebi/resul İsa olmamıştır. Bu inşaya dayalı olarak ortaya çıkan tarih anlayışlarına tarafsız bir gözle baktığımızda Tevrat'ın bir ailenin (İsrailoğulları) kaderleri ve tarihlerini, İncil'in bir insanın (Hz. İsa) hayatını ele aldığını göz önüne alarak Yahudilik ve Hristiyanlığın dar çerçeveli bir tarih algısı ile beşeriyet tarihini okuduğunu belirtebiliriz (Sıddıkî, 1990, ss. 99-170).

Daha sonra İsrailoğulları içindeki son temsilci olan Hz. İsa'nın mesajı önce mezkûr Yahudi din adamlarının kabileci dar yorumlarının oluşturduğu direnişle ardından Roma'nın Hristiyanlığın teolojik kısımlarını tahrif ancak onun sosyal etkisini kabul ederek imparatorluk dinine dönüştürmesi neticesinde bürokratiye edilmiş, devlet dinine dönüştürülmüş ve bu sayede vahiy daha da daraltılmıştır (Sunar, 2017, s. 73). Bu dönüşüm sadece eski Yunan filozoflarının inşa ettiği düşünce üzerinde değil aynı zamanda Hz. İsa'nın getirdiği mesaj üzerinde de çok köklü değişiklikler husule getirmiştir. Örneğin; insanın doğası gereği yaratılıştan

günahkâr ve suçlu olduğunu ve insanı ancak kilisenin kurtaracağını varsayan *Asli Günah* doktrini sadece Hristiyanlığın propagandasında değil aynı zamanda kilisenin hem insanın zihnine hem de bütün dünyaya hükmetme iddiasına sahip olmasında çok güçlü bir silah hâline getirilmiştir. Bu doktrinin sunmuş olduğu kurtuluş vaadi, kilisenin kutsanmasına katkıda bulunan ve kilisenin temsilcisi olduklarını iddia eden krallara ya da eşkıyalara zamanla mutlak güç veren siyasi bir silaha dönüşmüştür (Frankl, 2003, s. 104). Bu hususta Hristiyanlığın temel teolojisini geliştiren Aziz Pavlus *Romalılara Mektup* başlıklı risalesinde Hristiyanlığın benimsediği siyaset hususunda artık saygı duyulması gereken otoritenin Hristiyanlık değil kilise olduğunu ifade etmiştir (Frankl, 2003, s. 105).

Aziz Pavlus'un Hristiyanlığın kiliseye dönüşmesinde temsil ettiği bu önemli aşamadan sonra 12. asır itibarıyla Aziz Augustinus ise nübüvvetin dünyayı düzenleyen bilgisini ve otoritesini ihmal eden aşaması olmuştur. O, emperyal Hristiyanlığın dâhisi, kilise-devlet ittifakının ideoloğu, Orta Çağ zihniyetinin üreticisi ve "baba"sı ve dahası Aziz Pavlus'tan sonra Hristiyanlığı tüm diğer kimselerden daha fazla şekillendiren kişi olmuştur. Aziz Augustinus *bölmeli zihnin evrenselleşmesi* (Frankl, 2003, ss. 106-108) şeklinde tanımlanan *Çifte Kılıç Teorisi* (Tanrının hakkı tanrıya, Sezar'ın hakkı Sezar'a) ile nübüvvetin dünyayı nizama koyan yapısını seküler bir noktaya çekmiş ve ilerleyen satırlarda izah edeceğimiz üzere nübüvvetin toplumsallık oluşturan, devlet kuran, yöneten ve devletin ilkelerini ihdas eden hususiyetlerini ve iddialarını iptal etmiştir (Faruki, 2017, ss. 122-123). Dahası o, Yahudi ahlakını putperestleştiren, Yahudiliği şeytanın çocukları hâline getiren, insan doğasını ve eşitliğini aşağılayan fikirleriyle klasik dünyanın (Antik Yunan'ın) humanist iyimserliğinden Orta Çağların baskıcı, kötümser pasifliğine radikal dönüşümü temsil etmiştir (Frankl, 2003, s. 107; Yılmaz, 2010, ss. 73-75). Tüm bunlardan dolayı 14. asırda Yahudilere yönelik aşırı baskı, zulüm ve katliamlar, cadı avına çıkılması, günah çıkarma gibi uygulamalar neticesinde oluşturulan korku atmosferi gibi sebeplerle Orta Çağ'a, kiliseye mutlak bağlılık ve kilisenin seküler temsilcileri damgasını vurmuştur. Bu yüzden Avrupa'da 12. ve 14. asırlar, Hristiyan/Katolik Kilisesi'nin zafer asırlarıdır. Tüm bunlar, merkezinde kilise olacak şekilde Avrupa'da nübüvvet ve din karşıtı mücadelelerin de ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.

Moderniteye Geçilirken Değişen Nübüvvet Anlayışı

Sıkça dile getirildiği gibi Batı'da Roma İmparatorluğu'nun yıkılması sonrasında aristokratlar (feodal beyler) ile kilisenin merkezde olduğu bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapının teolojik zeminini belirleyen Aziz Pavlus ve Aziz Augustinus

başta olmak üzere din adamları grubu, tanrı adına söz söyleme yetkisine sahip olan kimseler konumuna getirilmişlerdir. Bu yüzden bu yapının siyasi zeminini önceki satırlarda zikrettiğimiz üzere kiliseye itaat edilmesi oluşturmuştur. Bu sayede kilise hem kendisine itaati hem de köylünün aristokrata itaatini ilahi bir görünüm altında sağlamıştır. Dahası kilisenin toplumda insanları ruhbanlar-laikler şeklinde ayırması ve ayrıştırması üzerine tesis ettiği bu yapı, burjuva tarafından eleştirilmeye başlandığı andan itibaren çok güçlü bir çatışma alanı ortaya çıkarmıştır (Huberman, 2014, ss. 11-36). Burjuvanın bu çatışma neticesinde kiliseye, kitaba ve tanrıya ihtiyaçlarının olmadığını belirtmesi esasında kilisenin mezkûr yapısına olan çok büyük bir tepkiye dayanmaktadır. Aslında kilisenin nübüvvet anlayışına dayalı tesis ettiği yapısına karşı başlayarak tanrıya kadar götürülen bu tepki, tanrının fizikötesine ve âlem dışına itilmesini beraberinde getirmiştir. Reddi mümkün olmayan bir gerçek var ki o da Hristiyanlık teolojisinde tanrının öldürülmesinin imanın bir gereği olmasıdır. Zira Hz. İsa, Hristiyanlara göre tanrıdır. Dolayısıyla Hz. İsa'yı öldürmekle tanrı da ölmüş olmaktadır. Bunu, imanın bir gereği olarak kabul etmek lazımdır. Bu kabul neticesinde insanlar, tanrının ölümü ile bu dünyadaki akıllarıyla kendilerini idare edeceklerine kanaat getirmektedirler. Tabii olarak bunun sonucunda tanrıya ve peygamberine de ihtiyaç kalmamaktadır.

Batı Avrupa'da yaşayan insanlar, bu düşünce zemininde ve kilisenin de etkisiyle hem dini hem dinin kaynağını kavramada peygamberi ve genel olarak nübüvveti ihmal eden bir gelenek içinde yaşayan bir konuma gelmişlerdir. Bu konum ilk bakışta görüldüğünden daha esaslı bir eksikliği ifşa etmektedir. Görgün'e göre bu süreci anlamak için peygamberlik ve peygamber tarafından insanlara tabii bir dilde ulaştırılmış ilahi vahiy kavramının eksikliği, Batı Avrupa'daki süreci esaslı bir şekilde etkilemiştir. Bundan dolayı Batılılar, hayatlarından ve zihinlerinden peygamberlik kategorisini çıkardıkları için ve dinin insanlar tarafından oluşturulduğu aşikâr olan bir kurum (kilise) ile özdeşleştirildiği için aldıkları bütün kararlar ve atacakları bütün adımlar, bu kabul çerçevesinde gerçekleşmiştir. Şüphesiz Batılılar, kiliseyi ve öğretisini reddettiklerinde bunun alternatifini olarak ya insanlar tarafından oluşturulmuş olan bir kuruma (kiliseye) bütün eleştirileri yapmayı salık veren tamamen farklı bir dini yani İslam'ı kabul etmek ya da akli ve mevcut imkânları kullanarak kiliseye alternatif yeni bir din oluşturma seçenekleri ile karşı karşıya kalmışlardır. Batı Avrupa düşüncesi açıkça ikinci yolu tercih ederek yeni bir din diğer bir ifadeyle "tabii din" oluşturmaya ve bunu yaparken de "tabii bir teoloji" geliştirmeye yönelmiştir (Görgün, 2020, ss. 70-71).

İşte bütün bunlardan dolayı 15. yüzyılda İtalya'daki Rönesans hareketi; matbaanın kullanımı (1490-1530) ve 17. asırda kurulan akademiler sayesinde

Yunanlıların gündeme geri gelişi; aristokratlar karşısında despotik biçimler alan prenslik yönetiminin genişlemesi ve sağlamlaşması; halk dilinin gittikçe yaygınlaşan kullanımı (Yılmaz, 2010, ss. 95-96) gibi aşamalar ile birlikte burjuvazi, Avrupa'da köklü bir değişimin öncülüğünü yapmaya başlamıştır. Bu değişim, “eskiler” ile “yeniler/modernler” arasında hususen 18. yüzyılda hayatın her alanında gizlenmesi mümkün olmayacak şekilde bir “kavga”nın ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. İnsanın doğuştan suçlu ve günahkâr olarak kötülüğü (asli suç) ve insanın ruhunun özgürlüğünün ancak kilisenin elinde olacağı anlayışı karşısında insanın bedeninin, sevgisinin ve aklının özgür kullanımını savunan “yeniler”, Antik Yunan ve tek tanrıcılık felsefesinin (İslam düşüncesi) keşfi ile artık “eskiler”in yani kilisenin dogmaları ve gelenekleri yerine insanın (seküler iadesinin) hâkim olduğu bir süreç işletmişlerdir (Frankl, 2003, ss. 125-130). Bu hususta eskilerin eskilik, devamlılık ve hiyerarşi; yenilerin ise yenilik ve işlevsellik vurguları, farklılaşmanın meşruiyet kaynağı olmuştur. Eskiler, felsefi, bilimsel ve sanatsal alanlarda tamamen eskilere itaati savunanlar; yeniler ise özgürlük ve ilerleme ilkelerini tutanlar olarak kavga'nın taraflarını oluşturmuşlardır (Yılmaz, 2010, ss. 39-40, 46-47).

Söz konusu ettiğimiz bu kavga'nın bir unsuru olarak Martin Luther, Batı Roma'nın keyfiliklerine, para karşılığı günahları affetmelerine, asli günah ve insanın kötülüğüne karşı mücadeleye girişmiştir. Burjuvanın desteği ile bu mücadele, kilisenin uygulamalarından Hristiyanlık teolojisine ve kilisenin yapısına kadar genişletilecektir. Bu sayede Luthercilik, kilise ve devletin ittifakını kurmuş ancak kilisenin tam anlamıyla devletin kontrolü altına girmesini meşrulaştırmıştır. Neticede yeni (seküler) devlet artık kilisenin dogmaları ve gelenekleri ile değil insan(ın seküler iradesi) ile yönetilecektir. Burjuvazinin dini kontrol eden bu durumu, tanrının büyük dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Yani tanrının dünyevileştirilmesi, Rönesans fikirleri ile doğanın ilahlaştırılması, tanrının dünya içinde kaybolup gitmesini beraberinde getirmiştir (Frankl, 2003, ss. 136-146). Tüm bunlardan dolayı 18. asra gelindiğinde modern düşüncenin yön tayin edici etkisiyle din tahrip edilerek kilise sınırlarına hapsedilmiş ve dışında ise olabildiğince geniş seküler ve laik bir alan ortaya çıkarılmıştır (Chadwick, 2004, ss. 64-65). Gayet sarıh anlaşılacağı üzere bu seküler alanda nübüvvetin alanı da kilisenin kaderiyle paralel bir şekilde olabildiğince daraltılmıştır.

Bununla bağlantılı olarak yukarıda belirttiğimiz “eskiler” ile “yeniler” (modernler) arasındaki kavga aslında modern tarihselcilik rejimine de bir peşrev olmuştur. Bu durum mitlerden gerçekliğe, şiirden tarihe doğru bir geçiş denemesi şeklinde olmuştur (Yılmaz, 2010, ss. 191-192). Bu süreçte tarihin kesinliğini ilerleme sağlamaktadır. Şiirler mitleri aktarır, mitler de tarihe sızar. Tarih de yerini “şimdi”ye ait bir akla bira-

kır, akıl da hayatın olduğu gibi geçmişin de yol göstericisi olur (Yılmaz, 2010, s. 155). Dolayısıyla otorite, vahiyden akla doğru kaymıştır. Bu anlayış mucibince eskilerin yapıtları ancak onları gören çağdaşların yargısı dolayısıyla önemli görülmüştür yoksa Antik Çağ tarafından miras bırakıldıkları için değil. Bu minvalde 17. yüzyılın başında metin eleştirisinin amacı düzeltme, Antik Çağ'dan kalan metinlerin eksik yerlerinin doldurulması, doğru anlaşılmasının ortaya çıkarılması iken 17. yüzyılın ortalarından itibaren metinlerin yargılanmasına dönüşmüştür. Bu yargılama, kutsal metinler için de söz konusu olmuştur. Kutsal metinlerin eleştirisi, hakikatin eskilik ile eş değer olmadığı, hakikatin illa eski olmasının gerekmediği şeklinde yapılmıştır. Esas olan tanrısal ile hakikat arasındadır. Hatta eskiler, mit ve efsaneler sebebiyle vahyi bilmişler, gerçek erdemi de asla tanımamışlardır. Dolayısıyla bugün çağın bilgilerinin vardıgı nokta, hakikati eskilerden daha iyi anlamamıza ve yorumlamamıza imkân verecek noktadadır. Bu yüzden tarih anlayışı, eskilerin ifade ettikleri döngüsellik üzerine değil olacak olanın sonsuza dek bir ilerlemesi üzerine kurgulanmalıdır (Yılmaz, 2010, ss. 168-170). Dahası geçmiş, kendi içinde kendisi için açıklanmalıdır. Geçmiş kesinlikle şimdiki zamanı etkilemez, kesinlikle örnek oluşturmaz, insan eylemlerini düzenleyecek ilkeler içermez. Çünkü şimdiki zaman, özerk bir zamansal kategoridir. Şimdiki, kendisini geçmişin tuttuğu aynada görmez (Yılmaz, 2010, s. 201). Bu durum 18. asırda nübüvvetin “eski” olarak yenilerin zamanına hiçbir şey söylemediği iddiasının kritik adımı olmuştur.

Bu esaslar dâhilinde Batılı bilim adamları, daha önce mit ve efsanelerle bezenmiş bir din ile Yunan filozofları nasıl mücadele ettilerse kilise ile girdikleri mücadelede de kendileri, Yunan filozoflarının yolunda olma çabasını gütmüşlerdir. Burada da kilise ile mitler/efsaneler arasında bağlantı kurularak bunlardan arınmanın zaruretinin meşruiyeti oluşturulmuştur. Örneğin; Petrarca, *Eskilerin Kitabı*'nda “Şiirsel ve felsefi eserlerde yeni şeyler yaratmak ne kadar ün getirirse tarihte bunu yapmak o denli yasaktır; o yüzden mit uydurmak değil tarihsel olayları yazmak istiyorum” (Yılmaz, 2010, s. 76; Frankl, 2003, ss. 82-83) derken bu zarureti dile getirmektedir.

Batı düşüncesinde insanın hakikatinin ve güzelliğinin özüne bizzat kendisinde olanı keşfetmek düşürüldüğünde tanrıdan uzaklaşma gerçekleşmiş oluyordu. Bu anlayış çerçevesinde Aristoteles'ten bin yıl sonra Newton, cisimlerin hareketlerinin incelenmesini geliştirecek, David Hume “ilk neden” kavramı ile tanrının rolünü ve görevlerini elinden alarak insanoğlunun her yere ve her şeye nüfuz eden makinenin doğaüstü bir başlangıca ihtiyacı olup olmadığını soracak, ardından gelen Kant ise tanrıyı bilgi alanından büsbütün uzaklaştıran bir çaba ortaya koyacaktır. Bu yüzden 18. yüzyılda tanrı, insan tarafından mekanik evrende yok edilmiştir

(Frankl, 2003, s. 176). Bu vakit itibarıyla önemli bir kısmını mekanik sanatların oluşturacağı bir doğal tarih yazma fikri beraberinde geliştirmiştir. “Lineer İlerleme” yanılması fikri mucibince tanrının yok edilmesi ile birlikte 19. ve 20. yüzyılda endüstrileşmenin ve makineleşmenin geldiği nokta itibarıyla dünyaya ve insanoğluna artık bilim, teknik ve makine hükmetmektedir. Bundan dolayı tarım toplumlarında dışa yönelim ve içe yönelim süreçlerine katkı veren “peygamber” ve “papazlar”ın yerini artık şimdilerde mühendisler, nörofizikçiler, bilgisayar teknoloji uzmanları gibi “yeni peygamberler” almıştır. Bu yeni peygamberler ise artık yeni bir tanrıya (insan-makine) hizmet etmektedir (Frankl, 2003, s. 213). Söz konusu ettiğimiz bu hususların ışığında bugün esas sorun; nübüvvet bilgisinin bugünkü teknik ve ileri bilgilere sahip olmadığı iddiasından hareketle geride kalmış, değersiz bir hâl almış olmasıdır. Örneğin; Batı’nın elde ettiği teknik gelişime göre Hz. Âdem çok geri(!), Hz. İsa ancak bir çoban, kilise geri ve Hz. Muhammed cahildir(!). Çünkü bunların hiçbirinin teknik ve mekanik bilgiden haberi bulunmamaktadır.

Bütün bu ifadeler ve değerlendirmelerden sonra 18. asırda eskiler hem zaman hem de düşünce olarak “hatıra”da yaşayan, modernler ise “şimdi”de yaşayanlardır algısı oluşmuştur. Diğer bir ifadeyle eskiler, cehaletleri nedeniyle modern tarza göre yaşamayanlardır. Örneğin; Aziz Augustinus, modernlere göre kronolojik olarak aynı zaman dilimi içinde yaşasa da modernlerin zamanını paylaşmadığı için artık bir eskidir. Yani cehaleti nedeniyle eskidir (Yılmaz, 2010, ss. 150-155). Bu mahiyet itibarıyla geçmiş kendi içinde kendisi için açıklanmalıdır; geçmiş kesinlikle şimdiki zamanı etkilemez, kesinlikle örnek oluşturmaz, insan eylemini etkileyecek ilkeler içermez. Dolayısıyla Batı’nın bu fikirler ile geldiği nokta, peygamberlik tecrübesinin bugünkü insanoğluna bir şey ifade etmediği şeklindedir. Çünkü mükemmellik örneği geleceğe yerleştirildiği için artık tarih geçmişe doğru mükemmellikten uzaklaşmaktadır.

İkinci Büyük Kırılma: Nübüvvet Dayalı Tarih Perspektifinden İlerlemeciliğe

Tarihe peygamberlik perspektifinden bakmada ikinci kırılma fark edileceği üzere son üç asırda yaşanmaktadır. Tarihe peygamberlik merkezli bakmaktan yeniden uzaklaştıran bu ikinci kırılmanın dinamiklerini, modernitede ve modernitenin tarih anlayışının unsurları olan İlerlemeci Tarih Anlayışı’nda, Darwin’in Evrim Teorisi’nde ve ulus devlete dayalı beşeriyet tarihi yazarlığı biçiminde aramak gerekmektedir. Bu anlayışlar, insanın yaşadığı şartları kendisinin kesbetmesi ile elde ettiği ilkesinin mutlaklaştırılması karşısında yakın hayatı (dünya) anlamsız ve boş olarak

kabul eden aşırı ruhban (kilise) bir tavrı ortaya çıkarırken bunun tam karşısında da öteki hayatı (ahiret) tamamen inkâr veya ihmal ederek yakın hayatı mutlaklaştıran başka aşırı bir tavrın (modernite) zuhur etmesini ve günümüzde etkin ve egemen bir konuma gelmesini sağlamıştır (Görgün, 2017, s. 84). Bundan dolayı Avrupa'da burjuva önderliğinde kilise ve aristokrasiye tepki ile başlayan çatışma sonucunda 19. asra gelindiğinde bu ikinci tavır, Allah merkezli bir hayat tasavvurunun yerine insan merkezli bir hayat tasavvurunun (Hümanizm) yerleştirilmesini, bilginin güvenilir olup olmadığını test eden vahyin ve metafizik bilginin yerine bilimin (deneyin ve ispatın), insan aklının ve tecrübesinin konulmasını (bilimsellik, rasyonalite, pozitivism), her meselenin şimdi ve dünyada mükâfatının verilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle ahiret hayatının ıskalandığı hatta inkâr edildiği bir anlayışın (sekülerizm) tesis edilmesini, bilim, teknik ve teknoloji ile insanlığın en önünde duran Avrupalı sayesinde insanlığın her gün daha da ileriye gittiği düşüncesinin (İlerlemeci Tarih Anlayışı) kabul edilmesini beraberinde getirmiştir (Küçükalp ve Cevizci, 2014, ss. 151-170; Yaran, 2007, ss. 449-457; Frankl, 2003, s. 213).

Bu değişim, Avrupa'da 18. asırdan itibaren yeni bir toplumsal ve siyasal yapının, din anlayışı ve düşünce sisteminin yanı sıra tarih anlayışının da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Avrupa merkezli *İlerlemeci Tarih Anlayışı* çerçevesinde beşeriyet tarihi ile toplumların ve medeniyetlerin oluşum süreci, zihinsel bir kurmacaya ve inşaya dayalı olarak eksik ve yanlı bir bakış açısı ile sunulmuştur. Bu hususu biraz açacak olursak şunları belirtebiliriz: Aynı zamanda "Aydınlanma Çağı" olarak isimlendirilen 18. asırda tarih yazımı üç tarzın bir sentezi olarak şekillenmiştir: (1) Büyük ölçüde siyasetle ve olaylarla ilgilenen neoklasik tarz; (2) "Allame" araştırmacılık; (3) yeni gelişmekte olan "felsefi tarih". Bu sentezin ortaya çıkardığı iki mefhum ise tarihte "aşamacılık" (*stadializm*) ve "ilerlemecilik" olmuştur. Bu asırda beşeriyet tarihine dayalı farkındalık, erken modern değişme düşüncesinin üzerine inşa edilen ama artık açıkça geçmişin toplamı olarak tanımlanan "tarih" ile bağlanmış ve parça parça bir tesadüfler dizisi olarak değil ileriye doğru devamlılık gösteren bir süreç olarak açıklanan "ilerleme" fikrine dayanmıştır (Woolf, 2014, ss. 309-319). İlerleme konusu etrafında ağırlıklı olarak öne çıkan isimler arasında Giambattista Vico (1668-1744), Gene de Voltaire (1694-1778), Montesquieu (1689-1755), Johann G. Herder (1744-1803) ve İ. Kant'ı (1724-1804) sayabiliriz. Bu hususta Voltaire, XIV. Louis'in hükümdarlığı üzerine kültürel perspektife ve geçmiş toplumların aşamacı incelenmesine dayanmıştır. Adam Smith (1723-1790), aşamacılığı, insanlığın gelişiminde vahşi olanla başlayan çoban göçebe ve tarım safhalarından geçerek ticaretle sona eren dört safha üzerinden takdim etmiştir. Vico, insanlık tarihini tanrılar, kahramanlar ve insanlar olarak aşamalı bir insanlık tarihi olarak takdim etmiştir.

David Hume (1711-1776) ise kendi çağını “tarih çağı” olarak adlandırırken yine bu düşüncenin yansımaları ortaya koymuştur (Woolf, 2014, ss. 331-338).

Dahası bu fikrin ortaya çıktığı 18. yüzyılda, Batı'nın insanlık tarihi anlayışına uymayan tüm diğer tarihlerin dışlandığını, geçmişin onun hakkında sahipsiz ve nesnel ve olgusal şekilde keşfedildiğini, önceki iki asırdır devam eden sözlü geleneğin reddedildiğini gözden ırak tutmamamız gerekmektedir. Bunlara dayalı olarak ilerlemecilik teorisi bir yandan insanlık tarihinin mükemmel olmaya doğru hareketinin felsefesini geliştirirken diğer yandan tarihin her bir döneminin, bütünü değerli bir parçası olduğu inancını korumuştur. Araştırmacılar gibi kuramcılar da 18. yüzyılda “tarih”e ilerleme gücü vermiş ama tarihin durabileceğini de kabul etmiş iken 19. yüzyılda tarihe bu konuda seçme hakkı vermekte daha isteksiz davranmışlardır. Ancak 19. yüzyıl tarihsel “determinizm” (belirlenimcilik) ve pozitivism düşüncesi ile ilerlemenin yalnızca olası değil aynı zamanda kaçınılmaz olduğunu kabul etmiş, böylesi ilerlemeyi takdir-i ilahinin (dikey eksen) dışındaki kuvvetlere atfetmiş ve insanın davranışının dolayısıyla da tarihin doğal dünyasının yasalarına benzer “yasalar” a göre işlediğine inanmıştır. Bu konuda en önemli isimler; Henry Thomas Buckle (1821-1862), Auguste Comte (1798-1857), G. W. H. Hegel (1770-1831) ve Karl Marx'tır (1818-1883). Örneğin; Hegel, insanlık tarihi zihnini bir “diyalektik” süreci ile tez ve antitezin bir çatışması ve neticesinde bir sentezin sonucu üzerinden okurken Comte, insanlık tarihini teolojik, metafizik ve pozitif dönem olarak takdim etmiş, Marx ise insanlık tarihini üretim tarzlarına göre Asyatik, Antik, feodal, burjuva ve sınıfsız toplum, iktisadi ve toplumsal değişimlere göre ise ilkel, köle, feodal, kapitalist ve komünist olarak takdim etmiştir (Woolf, 2014, ss. 412-417).

Esasında bütün bu ifadeler, Batı'yı insanlık tarihi içinde ilerleyen bir özne konumuna yükseltirken Batı dışı toplumları ise gerileyen, pasif bir nesne konumuna indirgemektedir (Sunar, 2019, s. 312). Bu bakış açısına göre insanlık, arz üzerindeki bugünkü durumuna sadece insanoğlunun kendi iradesi doğrultusundaki eylemlerine dayalı bir şekilde Eski Yunan ve Roma-Germen'den beri kesintisiz ve doğrusal bir ilerleme içinde gelmiştir. Bu doğrultuda Avrupa merkezci yaklaşım, önceki satırlarda ifade ettiğimiz şekilde yaratıcının külli iradesini hayatın dışına iten bir ileri adım daha atmış ve Allah'ın ve nübüvvetin müdahil olmadığı bir esasa dayalı olarak insanlık tarihini izaha kalkışmıştır. Bu durum Öz'ün ifadesiyle “Allahsız” bir tarih yazımıdır hatta senaristin insan olmasından dolayı tanrının rol bekleyen bir konuma indirgenmesidir (Öz, 2018, ss. 24-32). Bu indirgeme, modern dönemde Avrupalı bilim adamlarını hümanizm ve Darwinizm ideolojileri ile “Âlemi ve insanlık tarihini acaba Allah'ın iradesi ve nübüvvetin etkisi olmadan nasıl açıklayabiliriz?”

sorusuna cevaplar arayacak şekilde daha ileri bir adıma götürmüştür (Loo ve Reijen, 2006, ss. 21-25). Elbette ki bu adım, nübüvvetin ve kutsal kitapların beşeriyet tarihinin anlatımında itibarsızlığını da beraberinde getirmiştir. Diğer bir anlatımla toplumların da ilkelden gelişmişe doğru bir evrim geçirdiğini kabul eden sosyal bilim anlayışı (sosyal evrimcilik) ile Allah'ın her şeyi yarattığı inancının aslında ihmal edilebilir olduğu, her şeyi Allah yaratmasa acaba evren ne olur düşüncesi ile Evrim Teorisi'ne dayalı olarak bütün bir tarih yazımını gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bütün bu çabaların muhtemelen bıraktığı en tahrip edici tesir, 19. asrın sonunda insanlığın dünyadaki her şeyini tanrısız yarattığı hatta insanlığın tanrıyı yarattığı fikrinin ortaya çıkmış olması ve bu durumun beraberinde tarihte tanrısız bir insanlık sürecinin yazımını ortaya çıkarmış olmasıdır (Görgün, 2017, s. 85). Daha önce kutsal kitaplarda nübüvvet takip edilerek Hz. Âdem'in ilk insan ve peygamber olarak yaratılışı üzerinden anlatılan bu tarih yazımında artık yaratılışa dayalı bir usul ve peygamberlerin de özne olduğu bir beşeriyet tarihi yazımı söz konusu değildir. Peygamberlerin tarihten uzaklaştırılması bağlamda vurgulanması gereken diğer bir husus da aynı asırda ulus devlet merkezli tarih yazımının yaygınlaşmasıdır. Bu tarih yazımında da sanki bütün bir beşeriyet, ulusların ortaya çıkması için arz üzerinde ömür sürmüştür. Fark edileceği üzere bu yazım çeşidinde de nübüvvetin yeri yoktur. Aksine beşeriyet tarihi bu raddede insanın ve ulusların merkezde olduğu bir anlatım çerçevesinde şekillenmiştir. İşte nübüvvetin beşeriyetin uzun tarihî sürecinde yaşadığı ikinci büyük kırılma tam da burada karşımıza çıkmaktadır.

Sözünü ettiğimiz modern düşüncenin yön tayin edici etkisiyle beşeriyet tarihi, başlangıcından günümüze kadar arz üzerinde sadece insanoğlunun özellikle de tarihin merkezinde olan Batılı insanın yapıp etmeleri ile husule gelecek şekilde kurgulanmış ve peygambersiz okunur hâle gelmiştir. Hâlbuki vahiy bilgisi özellikle Hz. İbrahim ile birlikte beşeriyet tarihine dair evrensel ve geniş çerçeveli, bütüncül ve süreklilik esaslarına dayalı yaklaşılması gerektiğini salık verecek şekilde oluşmuştur. Ancak bu bakış açısı, mevzubahs ettiğimiz üzere insanlık tarihinde iki büyük kırılma yaşamıştır. Bunlardan birincisi, İsrailoğulları'nın kabilevi yaklaşımı ve Roma'nın Hristiyanlığı devlet dini hâline getirmesi, ikincisi ise modernite düşüncesidir. Dolayısıyla buraya kadar mezkûr kırılmaların husule getirdiği daralmaya, Avrupa merkezci kurgusal ve inşai bir şekilde yazılan beşeriyet tarihine ve insanlığın içinde bulunduğu büyük daralmaya ve kırılmaya dikkat çekmiş ve bunun izale edilmesi gerektiğine işaret etmiş olduk. Bunun yolunun da tarihe nübüvvet merkezli bakmaktan, peygamberlerin medeniyet kurucu dikey eksen olmaları ile tarihin asli unsurlarından birisi olduğunu faş etmekten geçtiğini belirtmemiz gerekmektedir.

İslam Tarih Yazımında Nübüvvetin Rolü Yaratılışa Dayalı Evrensel Tarihlerde Nübüvvet

Beşeriyet tarihindeki birinci daralmayı, insanlık tarihini bir bütün olarak takdim eden ve bütün insanlığa gönderilen Kur'an-ı Kerim ortadan kaldırmıştır. Kur'an, tüm beşeriyet tarihini evrensel ve geniş çerçeveli, bütüncül ve süreklilik esaslarına dayalı olarak ele alması ve tarihe peygamberlik merkezli bakılmasını salık veren mahiyeti sayesinde dünya tarihinde bütün insanlığa, başlangıcında sahip olmakla birlikte zaman içerisinde kaybettiği birliği birçok cihetle yeniden kazandırmış, bir anlamda insanlığın vahdetini yeniden sağlamıştır. Açıkça görünen o ki Kur'an, beşeriyet tarihini, insanlığın yerküredeki hayatını ve bu hayatta yaşadığı her şeyi, insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilen ve insanları içine düştükleri unutkanlıktan kurtararak hakikati hatırlatan peygamberlerin tebliğleri ile irtibatı içinde ele almıştır. Görgün'e (2017, s. 80) göre bu anlamı ile beşeriyet tarihi, peygamberler tarihidir. Bu perspektiften hareketle Müslüman tarihçiler, İslam tarihine dair ilk eserlerini siyer ve meğazi alanında yazmış ancak daha sonraları siyer ve meğazinin öncesine kısas-ı enbiyayı sonrasına da genel İslam tarihini ekleyerek aynı zamanda dünya tarihinin ilk örneklerini vermişlerdir. Bu hususta İbn İshak'ın *Kitabu'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğazi* (Siret-u İbn İshak), Dineverî'nin *Ahbaru't-Tıval*, Yak'ubi'nin *Târih*, Taberî'nin *Târîhu'l-Umem ve'l-Müluk* (Peygamberler ve Krallar Tarihi), Mesudî'nin *Mürucu'z-Zeheb*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribu'l-Ümem ve İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târih* adlı eserleri, tarihe peygamberlik perspektifinden bakmaya dair bu usulün çarpıcı örnekleridir. Bu yazım çeşidi, yaratılışa dayalı tarih yazımı olarak da ifade edilebilir. Hamidullah'a göre Müslümanlar, dünya çapında yaratılışa dayalı evrensel tarihler yani dünya tarihi yazan ilk tarihçiler olarak görünmektedir. Söz gelişi en eski Müslüman tarihçilerden biri olan İbn İshak (ö. 151/768), o hacimli yıllıklarına kâinatın yaratılışı ve Hz. Âdem'in hikâyesi ile başlamakla kalmaz, döneminin imkânları ölçüsünde kendisi tarafından bilinen bütün ırklardan da bahseder. Bu perspektifle İbn İshak, Hz. Âdem'den Mansur zamanına kadar olan tarihi yazmıştır (Hamidullah, 1999, s. 290).

Daha sonra Taberî, yaratılıştan 914 yılına kadar olayları İbn İshak'ın perspektifini kemal seviyesinde devam ettirerek yazmıştır. Meşhur eserinde ilk yaratılan şeylerle ilgili rivayetleri naklettikten sonra Hz. Âdem ve Havva kıssasını ve İblis'in isyanını ardından Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilmesini, oğullarını, buradan itibaren de Hz. Muhammed'in doğumuna kadar peygamberler tarihini işlemiştir (Taberî, 1991, 1, s. 101, 135; 2, s. 236, 449). Beşeriyet tarihinin nübüvvet perspektifi ile

yazılması usulü, Taberî'nin halefleri olan İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî, Sâ'id b. Endelûsî, Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî ve başkaları tarafından da giderek artan bir hararetle devam ettirilmiştir. İbn Haldûn da ünlü *Mukaddime (Evrensel Tarihe Giriş)* adlı eserinde bu usulü, sosyolojik ve felsefi incelemeler ile çok daha ilerilere götürmüştür.

Beşeriyet tarihine bu perspektif ile bakılmasına rağmen medreselerde bugün bildiğimiz manada tarih veya peygamberler tarihi dersleri yapılmamıştır. Ancak genel beşeriyet tarihi, tarih felsefesi ve düşüncesi ile ilgili çok fazla eser müfredat çerçevesinde okutulmuştur. Bunlar arasında evveleminde Ahmed Bîcan'ın *Envârü'l-aşîkân* ve İbnü'l-A'râbî'nin *Fusûsu'l-hikem* adlı eserlerini zikredilebiliriz. Malum olduğu üzere bu eserler, peygamberler üzerinden insanlığın nasıl teşekkül ettiğine dair olan hem dünya tarihi hem de tarih felsefesi hükmündedir. Bu konuda özellikle İbnü'l-A'râbî'nin *Fusûsu'l-hikem*'inde kozmolojik olmaktan daha çok ontolojik olarak bütün bir beşeriyet tarihini peygamberler tarihi olarak kavradığını gözlemlemekteyiz (Görgün, 2017, s. 80). Diğer taraftan medreselerde *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseri de düşünce tarihi olarak okutulmuştur.

İslam tarih kaynaklarının tarihi, peygamberler tarihi ile başlatmaları sadece tarihçilerin değil esasında tüm İslam âlimlerinin bir usulüdür. Örneğin; ilk dönem hadis eserlerinde bulunan "enbiya, bed'u'l-halk" gibi bölümlere, benzer şekilde bazı tefsirlere hatta "şer'u men kablena" açısından fıkıh metinlerine baktığımızda bu usulün bütüncüllüğünü görebiliriz. Diğer taraftan özellikle kelim metinlerinin merkezinde ilahiyat meselesi olarak nübüvvetin yani tüm peygamberlerin yer aldığını ve bunun Müslümanlar için vazgeçilmez olduğunu dikkatlere sunmalıyız. Söz gelimi Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâşid* adlı eserinin merkezinde, peygamberlere dair bu bütüncül bakışın olduğunu (Teftâzânî, 1409, s. 205; Özbek, 2002), bu bakışın her dönemde tüm ekollerin merkezinde yer aldığını ve bu konuda ihtilafın söz konusu olmadığını belirtmeliyiz. Bu perspektife dayalı olarak nübüvvetine dair Hristiyanlık, Yahudilik ve Batı modernite düşüncesinde olduğu gibi İslam dünyasında herhangi bir kırılma veya daralmanın vuku bulmadığını vurgulamalıyız. Yunus Emre'nin şu iki şiiri üzerinden bu durumu gayet açık bir şekilde örneklendirebiliriz: "Bir Tanrı'nun peygamberi ben andan aldum haberi
Bir Tanrı vü peygambere ikrâr iden gelsün beri" (Emre, 1997, 2, s. 370).

"Evvel Âdem yaratdı sonra peygamberleri
Âhir Muhammed nûrı balkıdı içümüzden" (Emre, 1997, 2, s. 315).

Peygamberler Tarihi Yazımındaki Perspektif

Eğer Müslüman tarihçilerin bu meseleye dair çalışmalarına kısa bir değini de bulursak onların İslam Tarihi'nde nübüvvet meselesini genel olarak Kasasü'l Enbiyâ veya Peygamberler Tarihi başlığı altında müstakil eserler veya genel tarih kitaplarında bir bölüm olarak anlattıklarını gözlemleriz. Ancak nübüvvetin anlatıldığı bölümlerin içeriklerine baktığımızda genel olarak toplumların ıslah edilmeleri, insanlığa sadece inanç (akide), ibadet ve bireysel ahlak hususlarında önderlik yapılması üzerinden anlatıldığını müşahede etmekteyiz (Taberî, 1991; Ahterî, 1621; Yiğit, 2004; Kazancı, 1990; Sırma, 2014). Elbette bu anlatım biçimi, bir hakikati ortaya koymakla birlikte nübüvvetin anlaşılmasındaki bütünselliği vermemekte, nübüvvetin beşeriyet tarihinde medeniyet kurucu dikey bir unsur olma meselesinin bir tarafını ifade etmektedir. Bir tarafıyla diyoruz çünkü nübüvvetin toplumların ve devletlerin oluşumundaki kurucu ve yapıcı hususiyetleri, ilimlerin teşekkülü ve toplumların beşerî gelişmişliklerindeki yönlendirmesi gibi fonksiyonlar -istisnalar dışında- genel olarak gözden ırak tutulmaktadır. Diğer taraftan Kur'an'da "kıssa" diye isimlendirilen anlatımlar, nübüvvet hususunda ilmî tetkiklerin ve farklı izahların devam ettiği bir alan olarak hâlâ önümüzde durmaktadır (Görgün, 2014, ss. 96-100; Öztürk, 2014, ss. 11-68). Dahası nübüvvet, ayet ve hadislere göre ve belirttiğimiz perspektif ile anlatılmadığında İsrâiliyat¹ olarak ifade edilen yani Tevrat ve İncil kaynaklı bir anlatım ile karışarak daha da daralmakta ve sapmaya maruz kalmaktadır.

Bütün bu ifadeler ve değerlendirmelerden sonra nübüvvetin modern düşünce biçimi ile ifade edildiği üzere beşeriyet tarihinin dışında bir olgu olarak asla durmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Yaratıcının iradesinin bir tecellisi olarak insanlığa gönderilen peygamberler, beşeriyet tarihinde, toplumların ve medeniyetlerin oluşumunda ve sürdürülmesinde aktif bir özne olarak çok ehemmiyetli roller üstlenmişlerdir. İslam meseleye böyle bakılmasını ikrar etmektedir. Ancak nübüvvet, ikinci anlatım ile temellendirildiği zaman insanlık için sadece inanç, ibadet ve bireysel ahlak önderliği olarak gönderildiği anlamında dar bir şekilde de anlaşılmamalıdır. Nübüvvet konusunda bu iki bakış açısındaki eksiklikler giderilerek bunların

1 İsrâiliyat içerikli rivayetler esasen Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hadislerinde, lüzumsuz sayılıp haklarında bilgi verilmediği hâlde özellikle de *Abdullah b. Selâm* (ö. 43/663-4), *Vehb b. Münebbih* ve *Ka'b el-Ahbar* (ö. 3-652/32) gibi Ehl-i Kitab'ın büyüklerinden bu konularda bozulmuş Tevrat ve haşiyelerinde kaydedilmiş bilgilerdir. Bu durumun en fazla örneklerine İbn Cerir et-Taberî'nin tarihine baktığımızda rastlamaktayız. Tabii ki ondan sonra gelen ve Taberî'den aynen nakleden tarihçiler de bu tür bilgilerin, zamanımıza kadar gelmesine kaynaklık teşkil etmişlerdir (Payda, 1988, ss. 134-135; Kandemir, 2001, ss. 1-3). Osmanlı dönemi âlimlerinden olan Ahterî Muslihiddin Efendi buna bir başka örnektir (Ahterî, 1621; Macit, 2016).

bir potada eritilmesi gerekmektedir. Zira nübüvvet, beşeriyet tarihinde insanlara sadece dini öğreten bir kurum değil aynı zamanda toplumsal yapılanma için sosyoeconomic ve hukuki genel ilkeler ortaya koyan bir müessese olmuştur. O yüzden nübüvvet, beşeriyet tarihinde toplumların, devletlerin ve medeniyetlerin oluşumunda ve sürdürülmesinde çok ciddi bir yapıcı ve kurucu etkiye sahip olmuştur. Ancak bunun için meseleye ne sadece modernitenin ilerlemecilik kurgusu ve deist anlayışı içerisinden ne de klasik peygamberlik yaklaşımından bakmamamız gerekmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de dünya tarihinin unsurları olarak takdim edilen kıssalara baktığımız zaman nübüvvetin tarihî süreçte insanlık için inanç, ibadet ve ahlak esaslarının yanı sıra hukuki, iktisadi, içtimai alanlarda ne kadar çok önemli roller üstlendiklerine dair çarpıcı örneklere rast geliriz. Dolayısıyla bu makalede meydana koyduğumuz bu hususlar çerçevesinde beşeriyet tarihine nübüvvet merkezli bakacak ve toplumların, devletlerin ve medeniyetlerin kuruluşunda nübüvvetin beş önemli işlevinin olduğunu ortaya koyacağız. Aşağıda ayrı başlıklar altında detaylı bir şekilde incelenecek bu işlevler şunlardır: (1) Toplumların ve medeniyetlerin oluşumunda "dikey eksen" olma, (2) devletin teşekkülünde ilkeler ihdas etme, (3) ilimlerin teşekkülünde önderlik sergileme, (4) toplumların beşerî gelişmişliğini temin ve bunu hayra sevk etme ve (5) toplumların ıslahını gerçekleştirme.

Toplumların Oluşumunda Nübüvvetin Yeri

Allah (c.c.), insana verdiği akıl ve yeteneklerle ona ihtiyaçlarını karşılama yollarını bulabilme yetisini vermiş buna ilave olarak sosyal müesseselerin neler olduğunu ve nasıl işleyeceğini tayin eden temel kuralları da nübüvvet yoluyla bildirmiştir. Dolayısıyla beşeriyetin arz üzerindeki hayatı, iki yönlü bir etkene/eksene dayalı olarak gerçekleşmiştir. Bu konu çerçevesinde yeryüzünde toplumların, devletlerin ve medeniyetlerin oluşumuna dair pek çok teori ortaya konulduğunu ifade edebiliriz. Bunlar arasında İbn Haldûn'un toplum nazariyesini bu hususta ehemmiyetli bir açıklama ortaya koyması bakımından dikkate şayan bulmaktayız. İbn Haldûn, toplumların oluşumunda yatay ve dikey eksen olmak üzere iki temel unsura dikkatleri çekmektedir. O, bunlardan toplumu oluşturan yatay eksen ile insanların ihtiyaçlarını karşılamak, refah ve fayda arayışı temin etmek, refahı stabil hâle getirmek ve çoğaltmak üzerine bir araya gelme gayretlerini; dikey eksen ile de vahiy ve metafizik bilgileri yani nübüvvetin toplumu kurma ve şekillendirmedeki rolünü ve biçimini kastetmektedir (1997, ss. 100-106). Bu kastın muhtemelen vardığı en önemli sonuç, İbn Haldûn'a göre yatay eksen olarak ifade edilen noktanın insanların mezkûr hususiyetlerini karşılamak için bir araya gelerek oluşturdukları toplumsal yapıların

ahenkli bir şekilde sürdürülmesinin ancak nübüvvet ile sağlanabileceği gerçeğidir (1997, s. 104). Çünkü insan, yaratılış itibarıyla özel çıkar, acelecilik, sınırlı akılcılık ve “physis” ile “nomos” arasındaki ilişkinin sınırlı bir şekilde anlaşılması sebebiyle aklının yozlaşması potansiyeline sahiptir. Dahası insanın maddenin anlaşılması ve geliştirilmesi potansiyelinden hareketle “güc”ü (Hadîd Sûresi, 57:25) eline geçirdiği takdirde bunu maddi kontrole ve tahakküme dönüştürme yetkinliğinden kaynaklı olarak yeryüzünde fitne ve fesat ortaya çıkarma potansiyeli de olduğundan insanlık için nübüvvetin rehberliği şarttır. Şu hâlde nübüvvet, beşeriyet tarihinde toplumların adalete dayalı bir nizam içerisinde oluşumunda ve sürdürülmesinde hayati bir rol üstlenmiştir (Iqbal, 2017, ss. 42-43).

Bu zaviyeden bakıldığı vakit nübüvvet, toplumları kendi hâllerinde yaşamaktan çıkarıp toplum olarak başkaları ile yaşama tecrübesini insanlığa katmıştır. Peygamberliğin toplum içerisindeki en önemli katkısı, küçük gruplara büyük toplumlar olarak yaşama tecrübesini kazandırmasıdır.

Beşeriyetin Nübüvvet Merkezli Üç Çağı

Kur’an farklı milletlerle tanışıklık kurulması şeklindeki teşvikini: “Ey insanlar! Biz sizi birbirinizle tanışmanız için kavimlere ve kabilelere ayırdık” (Hucurât Sûresi, 49:13) ayeti ile açıkça dile getirmiştir. Esasen bu teşvik, Müslümanlara sürekli olarak kavimler, kabileler ve milletler arası etkileşimi/iletişimi telkin etmiştir. Ayete göre nübüvvet, bir yönüyle toplumların birbiri ile iletişim hâlinde olmasını temin etmekte, gerek toplulukları başka topluluklara karşı açmak gerekse de başka topluluklara kapalı olunduğu durumlarda bu duruma mâni olmak için gönderilmiştir. Toplumların oluşum süreci ile nübüvvet arasında esaslı bir iletişim olduğunu ifade eden İbn Haldûn (1997, ss. 302-355), toplumların yapısının değiştikçe diğer bir ifade ile toplumlar göçebe hâlden yarı yerleşik ve tam yerleşik hâle oradan da daha karmaşık yapılara geçtikçe nübüvvetin mahiyetinin de değiştiğini salık vermektedir. Bu anlayış zemini üzerinden hareket eden Sunar (2017, ss. 68-75), İbn Haldûn’un toplumların yapısı ile nübüvvet arasında kurduğu irtibat üzerine beşeriyet tarihine dair nübüvvet eksenli bir dönemlendirme teklifinde bulunmuştur. Peygamberliğin toplumların gelişimi ile paralel olarak anlaşılması gerektiğini ifade eden Sunar’a göre insanlığın üç çağı aynı zamanda peygamberlerin yaşadıkları zaman dilimlerine uygun olarak şöyle dönemlendirilmiştir: (a) Topluluk Çağı, (b) Toplum Çağı ve (c) Evrensel Toplum Çağı’dır. Bunlardan ilk çağ M.Ö. 20000’lerden Hz. İbrahim’in yaşadığı M.Ö. 1800’lere kadar, ikinci çağ M.Ö. 1800’lerden Hz. Pey-

gamber'in hicret ettiği M.S. 622'ye kadar, üçüncü çağ ise Hicret'ten kıyamete kadar süren zamanı ifade etmektedir.

Sunar'ın üç dönemde incelediği toplumların oluşum süreçlerinin, toplumların yatay eksenindeki gelişmelerine paralel olarak dikey eksenle desteklendiği ölçüde toplum düzeninin devam ettirilebildiği gibi bir tabloyu karşımıza çıkarmaktadır. Sunar, toplumların, iklim şartlarının tahakkümü altında göçebe kabile-klan hâlinde dışa kapalı yaşadığı birinci dönemi, Hz. İbrahim ile sonlandırmıştır. Ona göre bu dönemde kabileler var ancak birbirleri ile etkileşimde kapalı hâldeler bu yüzden de her toplulukta peygamberlik sürekli vardır. Gönderilen peygamberler de toplumların bu özelliklerine göre sade mesajlar ile gelmişlerdir (2017, s. 69). Öyle olduğu için kabilelerin olduğu bir dünyada evrensel mesajlar içeren bir vahiyden bahsedemiyoruz. Bu dönemdeki peygamberlik Hz. Âdem, Hz. İdris, Hz. Şit, Hz. Nuh, Ad kavmine gönderilen Hz. Hûd ve Semud kavmine gönderilen Hz. Salih gibi peygamberler ile temsil olunmuştur.

Sunar, Mezopotamya'da kabilelerin yerleşik hayata geçişiyle birlikte şehirler oluşturduğu ve siyasi lokal devletler kurduğu ikinci dönemi; iklim değişiminin, göç hareketlerinin, yeni bilgi üretiminin şekillendirdiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu dönemde toplumlar büyümüş, beşerî yaşam ortaya çıkmış ve kabileler birbirleriyle daha çok Mezopotamya merkezli karışmışlardır. Bu yüzden topluma nübüvvet ile daha büyük ilahi müdahaleler yapılmıştır. Bu dönem Hz. İbrahim'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberler ile temsil olunmuştur. Dikkat edileceği üzere Sunar, ikinci dönemi Hz. İbrahim ile başlatır. Zira o, kabile yaşamından sonra kurulan siyasi yapıda Hz. İbrahim'in mesajının sadece belirli bir topluluğa değil Mezopotamya'nın tümüne hitap ettiğini belirtmiştir. Bu hitabı, Hz. İbrahim'in Irak, Anadolu'nun güneyi, Filistin bölgesi, Mısır ve Hicaz/Arabistan merkezli hareketliliği üzerinden takip ettiğimizde mesele daha sarıh bir şekilde anlaşılacaktır. Bu hususta Sunar, Hz. İbrahim'in mesajının evrensel olduğunu, farklılıkları içinde barındıracak sosyal organizasyona sahip olduğunu ifade etmiş ancak -İbn Haldûn'un da ifade ettiği gibi- İsrailoğulları'nın kabileci anlayışları ile evrensel mesajı kabile dinine (millî din) döndürmelerinin ve Roma'nın Hristiyanlığı devlet dini hâline getirerek eksik evrenselleştirmesinin nübüvvetin evrensel yayılmasının önündeki en büyük engel olarak görmüştür (2017, s. 73). Bu dönemde toplumların yapısı değiştiğinden dolayı toplumların karışık meselelerini çözmek için peygamberler "kitaplı" olarak gönderilmiştir. Temsil gücü yüksek örnek olarak Tevrat, Zebur ve İncil'i ifade edebiliriz. Bu dönemde peygamberlik; Hz. İbrahim, Hz. Lut, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Eyyüb, Hz. Zülkifl, Hz. Şuayb, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz.

Davut, Hz. Süleyman, Hz. İlyas, Hz. Elyesa, Hz. Yunus, Hz. Üzeyir, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsa gibi peygamberler ile temsil olunmuştur.

Dikkat edileceği üzere ikinci dönemde, Hz. İbrahim ile gelen evrensel mesaj, İsrailoğulları ve Roma tarafından daraltılarak kabile ve devlet dinine indirgenmiştir. Sunar, dinin tekrar evrensel hâle getirildiği ve toplulukların etkileşiminin yeniden sağlandığı insanlığın üçüncü dönemini Hz. Muhammed ile başlatmıştır. O, Hz. İbrahim'in farklı unsurları bir arada tutma gayesinin Hz. Muhammed'in mesajıyla Mezopotamya'da yeniden gerçekleştirildiğini, Türklerin, Farsların ve Berberilerin İslamiyet'i kabulü ile geniş coğrafyada birlikteliğin yeniden sağlandığını ifade etmiştir (2017, ss. 75-76). Diğer bir ifadeyle İbn Haldûn'un toplumların devamı için gerekli gördüğü katılıma ve paylaşıma açık yapısı, üçüncü dönemde, Hz. Muhammed'in mesajının evrensel hüviyet kazanmasıyla gerçekleştirilerek İslam medeniyeti Mezopotamya'da yeniden oluşma ve yayılma imkânı bulmuştur.

Söz konusu ettiğimiz bu açıklamaların ışığında üçüncü dönem, toplumların daha da büyümesinin ve birbirleriyle karışmalarının zirveye çıktığı, bundan sonra da iç içe olmasının daha yoğun olacağı bir düzlemi karşımıza çıkarmaktadır. Diğer bir deyişle arz üzerinde artık toplumların birbirine kapalı olmasını sağlayan bir zemin bulunmayacaktır. Toplumların bu özelliği itibarıyla peygamberlik, Hz. Muhammed ile tam bir evrensel vahiy hâline gelmiştir. Dolayısıyla nübüvvet bundan sonra gönderilecek yeni bir peygamber olmaksızın devam edebilecektir. Nitekim Hz. Muhammed'den sonra toplumların iç içe olması durumu bugün "küreselleşme" olarak ifade edilen dünyanın küçük bir köye dönüşmesi, arzın bir tarafındaki hadisenin anında diğer tarafındakine ulaşması, ulaşım araçları ile uzun mesafelerin çok kısa zamanda aşılabilmesi gibi örnekler üzerinden de kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu etkileşim gün geçmesin ki yeni bir evreye girmiş olmasın.

Sıkça dile getirildiği gibi son peygamber Hz. Muhammed'in getirdiği evrensel mesajlar, tüm toplumların meselelerini çözecek kapsam ve yeterlilik içindedir. Gerek Müslüman toplumların gerekse de Müslümanların diğer milletler ile birbirlerine kapanması durumlarında ise bunu İslam âlimleri içtihat ile açacaklardır. Bu hususta hatırlanacağı üzere İslam'ın çıktığı dönemde iki toplum (Bizans ve Sasaneler) yerküre üzerinde kapalı bir ortam oluşturmuş hâldelerdi. Ayet mucibince (Hucurât Sûresi, 49:13) bu kapalılığın izale edilmesi gerekmektedir. Hz. Muhammed ile gelen nübüvvet aynı zamanda bu işlevi görmüş, toplumların etkileşimini tekrar sağlamıştır. İşte Sunar'a (2017, ss. 73-75) göre peygamberliğin tamamlanması demek bundan sonra toplumların kapalı, etkileşime kapanmış bir hâlde olmaması demektir. Çünkü beşeriyet artık arz üzerinde evrensel toplum aşamasına geçmiştir.

Sunar'ın teklifi doğrultusunda Hz. İbrahim'den önceki peygamberlerin daha çok sınırlı şahsiyetlere ve göçebe topluluklara hitap ettiklerini ifade edebiliriz. Bu yüzden getirdikleri mesajlar da bu bağlamda olmuştur. Hz. İbrahim'den sonraki-ler ise daha evrensel mesajlar ile gelmişlerdir. Bu evrensellik daha çok toplumların aldığı yeni biçim ile ilgilidir. Zira topluluklar artık göçebe, birbirleri ile kapalı hâlde değil aksine devletler ve imparatorluklar altında bir arada yaşamaktadırlar. Buranın merkezi ise Mezopotamya'dır. O yüzden ikinci dönemdeki peygamberler, evrensel mesajlar ile gelmiş olsalar da toplumların yapısı gereği tüm insanlığa hitap edecek mütekâmil bir mesaj ile gelmemişlerdir. Ancak safha safha bu kemal süreci, bu dönemin peygamberleri tarafından inşa edilmiştir. Tabii olarak bu kemal durumu, Hz. Muhammed ile gerçekleşecektir. Zira Hz. Muhammed'in yaşadığı dönem ve sonrası -önceki satırlarda belirttiğimiz üzere- insanlığın birbirinden kopuk bir hâlde yaşamasına imkân tanımayacak derecededir. Yani Hz. Muhammed sonrası toplumlar, iletişim imkânları ve vasıtaları ile birbirine daha önce olmadığı kadar yakın olacaklardır. Diğer bir ifadeyle Hz. Muhammed sonrasında toplumlar artık iç içe olacağından her topluma peygamber gelmesini gerektirecek bir ihtiyaç da kalmayacaktır. Bugün kitle iletişim araçları ve ulaşım imkânlarını da düşündüğümüzde mesele daha da vuzuha kavuşmaktadır.

Mezopotamya'yı Beşeriyetin ve Nübüvvetin Beşiği Olarak Okumak

Kur'an-ı Kerim'de isimleri zikredilen peygamberlere baktığımızda Arabistan ve çoğunlukla Mezopotamya merkezli oldukları hemen dikkat çekmektedir. Peygamberlerin bu havzalara gönderilmiş olmalarının muhakkak belirgin sebepleri vardır. Sunar'a göre Hz. Âdem'in Afrika veya Hint coğrafyasına indirildiği rivayetini, bilimsel bilgi şeklinde dayanak kabul ettiğimizde oralardan kuzeye doğru zaman içerisinde bir göç hareketi gerçekleşmiş ve tarihte bu göç hareketliliğinin kavşak yeri geniş Mezopotamya havzası olmuştur (2017, ss. 69-72). İbn Haldûn, bu bölgenin yeryüzündeki ehemmiyetini ve peygamberlik için merkez havza oluşunu, iklim nazariyesinde detaylı bir şekilde izah eder. Bu bağlamda o, yeryüzünde yedi iklim kuşağı olduğundan bahsetmiş, bu iklim kuşaklarını da on parçaya ayırarak yetmiş dilimli bir iklim haritası üzerinden bölgelerdeki yaşam şartlarını, yerli halkın karakteristik ve fiziki özelliklerini yorumlamıştır. İnsanın doğası gereği ne çok sıcakta ne de çok soğukta yaşayamayacağını bu nedenle soğuk iklim bölgesi olan yedinci kuşakta ve sıcak iklim bölgesi olan birinci kuşakta yaşamın olmayacağını ifade etmiştir. Ona göre insanlar ancak itidalde yaşamlarını daha iyi bir şekilde sürdürürler. Bu nedenle Akdeniz'i, Çin'i, Kuzey Hindistan'ı içine alan üçüncü kuşak;

Mısır sahil şeridini, Akdeniz'in batısını, Azerbaycan'dan Maveraünnehir'e ulaşan hattı, Dicle-Fırat, Nil-Amuderya, Ceyhun-Seyhun ırmaklarını içine alıp bereketli hilal topraklarını kapsayan dördüncü kuşak ve Orta Avrupa'yı, Endülüs'ün güneyini, Transilvanya'yı ve Balkanları içine alan beşinci kuşak, insanoğlunun yaşamına ve medeniyet kurmasına en müsait bölgelerdir (1997, ss. 143-170).

Diğer taraftan İbn Haldûn bu üç bölge arasında Dicle ve Fırat nehirlerinin arasını, Anadolu'nun orta ve güney kısımlarını, Irak'ın doğusunu, Suriye bölgesini içine alarak Kuzey Afrika'ya kadar devam eden dördüncü kuşağın altıncı iklim bölgesini oluşturan Mezopotamya'yı ise insanlığın medeniyet kurmasında en mutedil yer olarak belirtmiştir. Mezopotamya'nın mutedil bir iklime, ırmaklarla çevrili bereketli topraklara sahip olmasının yanı sıra kadim ticaret ve seyahat yollarının (İpek, Baharat, Kral vs.) üzerinde, doğu-batı, kuzey-güney arasında geçiş noktası olmasını, beşerî yaşamın bu bölgede gelişmesini sağladığını ifade etmiştir (1997, ss. 160-170).

Burada hususen tasrih etmek gerekir ki İbn Haldûn, coğrafyanın insanoğlunun karakterine ve fiziki yapısına etki ettiğini ifade ederek peygamberlerin de toplumların beşerî ve ahlaki gelişmişliğinin düzenleyicisi olarak gönderildikleri için onların beşerî açıdan gelişmiş yerlerde ortaya çıkması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu mahiyet itibarıyla İbn Haldûn (1997, s. 194), tarihî süreçte beşerî gelişmişliğin Mezopotamya'da en üst düzeyde olduğunu, yaradılış ve ahlakları yönünden de en mükemmel insanların bu bölgede yaşadıklarını öne sürerek peygamberlerin birçoğunun bu bölgeden çıkmasının nedenini bu şekilde açıklamaya çalışmıştır. Dolayısıyla burada gözden kaçırılmaması gereken husus, Arap, Rum, Fars en çok da İsrailoğulları arasından birçok peygamberin çıkmasını bu kavimlerin dördüncü iklim kuşağı ve civarında meskûn olmalarıyla açıklamış olmasıdır.

Toplumların Mezopotamya merkezli göçebe toplumlardan yerleşik hayata, oradan da evrensel toplum yapısına doğru geçen bir seyir takip etmesi üzerinden insanlık tarihini dönemlendirme teşebbüsünde bulunan Sunar, toplumların değişimine endeksli olarak peygamberliğin de getirdiği mesajlar ve üstlendiği fonksiyonlar itibarıyla değiştiğini ifade ederken İbn Haldûn'un toplum ve nübüvvet nazariyesini dayanak addedip ilave bir teklif sunmaktadır. Ayrıca Sunar (2017, ss. 69-72), Mezopotamya'nın peygamberliğin merkezi olmasının sebepleri arasında zikredeceğimiz coğrafi durum hususunda da yine İbn Haldûn'a dayanmaktadır.

Mezopotamya'da yerleşik tarıma geçiş ve buna bağlı olarak siyasal ve iktisadi yaşamın tekâmülü, toplumların gelişim tarihinde önemli bir aşamaya tekabül etmektedir. Bu noktadan hareketle tarım toplumları için yerküre üzerinde merke-

zin, Mezopotamya olduğu kabul edilen bir gerçektir. Bundan dolayı gerek kadim medeniyetler gerek Hz. Muhammed ile kurulan İslam imparatorluklarının tamamı da Mezopotamya merkezli kurulmuştur. Ancak tarım toplumundan sanayi ve teknik-teknoloji toplumuna geçildiğinde yani insanın âleme olan bağımlılığı, öncesine göre daha da azaldığında, dünya üzerinde kurulan medeniyet merkezi Avrupa ve Amerika'ya kayacaktır (Şeriati, 2016, s. 69). Malumdur ki dünya üzerinde kurulan son medeniyet, Amerika'dır. Yani daha önce insanoğlunun coğrafya ve iklime bağılı olarak ihdas ettiği medeniyet örnekleri, coğrafya ve iklime bağımlılığın azaldığı son asırlarda adres değiştirecektir. Bu durum elbette Mezopotamya'nın ehemmiyetini azaltan bir durum değildir. Dolayısıyla İbn Haldûn sonrasında dünya, yaşadığı toplumsal değişimler ile medeniyet havzasında da değişikliğe maruz kalmıştır.

Avrupa son iki asırdır sahip olduğu kuvvet ile peygamberlerin ve dolayısıyla Mezopotamya'nın merkezde olduğu tarih ve medeniyet anlayışını, Avrupa merkezli bir tarih ve medeniyet anlayışına taşımaya ve bunun evrensel olduğunu kabullenirmeye çalışmaktadır. Unutulmamalıdır ki bunu yaparken nübüvvetin medeniyet inşa eden hususiyete sahip olduğu meselesinde tarihte ikinci bir kırılma meydana getirmektedir. Ancak adres değişikliği ve nübüvvetin hayattan çıkarılması çabası sürdürülse de nübüvvetin toplumsal yapılara yönelik getirdiği evrensel ilkeler değişmeyecektir. Çünkü bu merkezde, peygamberliğin katkılarının yoğun olduğu bir düşünce birikimi ve felsefesinin olduğu sarihtir. Söz konusu ettiğimiz bu hususların ışığında nübüvvetin etkisinin olduğu kadim Mezopotamya'daki düşünce birikiminin siyaset felsefesindeki karşılığını "Daire-i Adalet" anlayışı üzerinden izah etmemizde fayda bulunmaktadır.

Kadim Mezopotamya Siyaset Felsefesinin (Daire-i Adalet) İnşasında Nübüvvetin Etkisi

Toplulukların bir araya geldiklerinde nasıl bir arada yaşayacakları, faydayı nasıl ve ne şekilde paylaşacakları, refahı nasıl çoğaltacakları ve sürdürecekleri, beşerî varlığın devam etmesini sağlayan içtimai düzeni ve toplumun sürdürülebilirliğini nasıl tesis edebilecekleri meseleleri, insanlık tarihi boyunca tartışılmalı meselelerdir. Bu hususta toplumun oluşumunu, gelişimini ve düzenini ele alan anlayışlar, tarihte hakikaten çok zengindir. Bu meseleler karşısında beşeriyet genel olarak Hint kıtasında kast sistemi, Arabistan'da Cahiliye döneminde aynı atadan gelen öz kabile çocukları-sığınmacılar (mevali)-köleler/cariyeler, Yunan ve Roma'da feodal beyler/serfler-köylüler, efendiler-köleler, din adamları-laikler şeklinde rastladığımız taba-

kalaşmaya dayalı bir arada yaşam ve buna dayalı olarak güçlü olanın gelirden daha fazla pay aldığı adil olmayan bir refah paylaşımı pratiklerini ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla nübüvvet dışında hiçbir toplum nazariyesi bu soru(n)lara hakkıyla açıklık getirememiştir. Bu soru(n)lara ancak peygamberlik, adil bir şekilde paylaşım yaparak ve bütün farklılıklara rağmen bir arada yaşama tecrübesini sergileyerek cevaplar vermiştir. Bu cevaba bir örnek vermeden evvel, bir şeyin olması gereken yerde olması manasına gelen adaletin, evrendeki düzen ve uyumun en yalın biçimini temsil ettiği için bu yönüyle de Allah'ın bir sıfatı olarak aynı zamanda herhangi bir düzen tesisinin de ayrılmaz temel unsuru olmak zorunluluğunu (Sunar, 2018, ss. 352-353) belirtmemiz gerekmektedir. Mezopotamya'da oluşan toplumsallığın karşı karşıya kaldığı bu soru(n)ların çözümünde -örneğin- Hz. İbrahim'in adil bir paylaşım ve bir arada yaşama teklifinin prototipi olduğunu (Sunar, 2017, ss. 72-73) ifade etmemiz izahtan varestedir. Nitekim daha sonra aynı davranışı ve İbrahimi geleneği Hz. Muhammed de Yesrib'e hicret ettiğinde refahı adil bir şekilde paylaştırarak ve Medine Vesikası üzerinden gayrimüslimler ile bir arada yaşama tecrübesini sergileyerek sürdürmüştür (Hamidullah, 2014, ss. 188-200).

Bu pratikler çerçevesinde insanlık için içtimai düzen ve toplumun sürdürülebilirliği konusunda özellikle Hz. İbrahim ile başlayıp Hz. Muhammed ile tamama eren bir rehberlik gerçekleşmiştir. Bu rehberlik aynı zamanda toplumların kemalâtını temin ederek bir bilgi aktarımı da sağlamıştır. Bu bilgi, topluma yeniden şekil veren bir mekanizma oluşturmuş ve kadim Mezopotamya siyaset felsefesini husule getirmiştir. Bu felsefenin temeli olan Daire-i Adalet anlayışının mayasında nübüvvetin olduğunu, Mezopotamya'da toplumların oluşum sürecinde dikey eksen olarak faaliyet ortaya koyan peygamberlerin ışığında göstermeye çalıştığımızda karşımıza çıkan manzara pek de şaşırtıcı değildir. İlk örneğini M.Ö. 700-600'ler Antik İran'ın adil hükümdarı olan Nûşirevân'ın sözünde bulduğumuz Daire-i Adalet, Aristoteles'i derinden etkilemiş, İbn Haldûn'un *Toplum Nazariyesi*'nde (1991, ss. 94-95) ve Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlak-ı Alâî*'sinde (2007, s. 138) daha da sistemleşerek Osmanlıların da temel siyaset felsefesi hâline gelmiştir.

İbn Haldûn *Mukaddime*'sinde Nûşirevân'ın sözünü şöyle aktarır:

Devlet askerle korunur. Asker para ile beslenir. Mal, haraç (vergi) ile elde edilir. Haraç, memleketin mamurluğu ile temin olunur. Memleketin mamurluğu ise adalet iledir. Adalet, valilerin hâllerini ıslah ile olur. Valilerin hâllerini ıslah ise vezirler ile olur. Hükümdarın tebasının hâllerini bizzat kontrol bunların başında gelir. Hükümdar bizzat bunları takip etsin ve halka karşı hesap versin.

İbn Haldûn daha sonra Nûşîrevân'dan çok etkilenerek benzer soruyu soran ve bir adalet döngüsü kurmaya teşebbüs eden Aristoteles'in sözlerini şöyle ifade eder (1991, s. 94-95):

Mamur olan memleketler güller ve çiçeklerle dolu bir bahçe gibidir. Bu bahçenin duvarı devlettir. Bu duvar, devleti düşmanlardan korur. Devlet, krallardan ibarettir. Onların fikirleri, tedbirleri ve sünnetleri ile ihya olur. Bu sünnet, devlet ve hükümdar ile bakidir. Devlet ve saltanat bir nizamdır ki bu askerler ile sağlanır. Mal ve para, köleler vasıtasıyla biriktirilir. Âlem ise bir bağdır. Bu bağ ancak bu döngünün sağlanması ve korunması ile korunur.

Bu düşüncenin Osmanlı siyaset sistemine etkisi, Osmanlı'nın toplum yapısının "anasırı erbaa" (ulema, ümera, reaya ve askeriye) olarak ifade edilen dört sınıf üzerine inşa edilmesi şeklinde sürdürülmüştür (Okumuş, 2005; Uçar, 2012; Kaya, 2012). Kınalızâde (2007, ss. 282-283), Osmanlı siyaset sisteminin en üst açıklamalarından birisi olan Adalet Dairesi'ni şöyle açıklar:

Adl'dir mucib-i salâh-ı cihan (gaî neden),
Cihan bir bağdır, divarı devlet (maddî ve sûrî neden),
Devletin nâzımı şeriattır (hukukî güç),
Şeriata olamaz hiç haris illâ mülk (siyasî güç),
Mülk zabteyemez illâ leşker (askerî güç),
Leşkeri cemedemez illâ mal (İktisadî güç),
Malı cemeyleyen raiyettir (ictimai güç),
Raiyeti kul eder padişâh-ı âleme adl. (fâil neden).

Kınalızâde'nin Adalet Dairesi'nin anlamını kısaca şöyle açıklayabiliriz: Adalet, dünya barışının temelidir. Diğer bir ifadeyle dünyanın barışı ancak adalet ile gerçekleştirilir. Cihan bağının sınırlarını devlet belirler. Devlet olmazsa bağın ıslah olması gerçekleşmez. İşte bu yüzden devlet, duvarını inşa edecektir. Devlete nizam verecek olan hukuktur. Yani devletin nâzımı hukuktur, hukukun merkezi ise şeriattır. Siyasi güç olmaksızın hukuk, fonksiyonlarını (yaptırımlarını) tam olarak icra edemez. İktidar olmazsa mülk olmaz. Siyasi gücü ancak askeriye korur. Dolayısıyla askeriye olmazsa iktidar da olmaz. Elbette askeri beslemek için mal-mülk gerekmektedir. Diğer bir deyişle askerî gücün yaşamasını iktisadi refah sağlar. İktisadi gücü ise halk temin eder. Yani malı üreten ve vergi veren bir halk olmalıdır. Zira halk olacak ki üretim gerçekleşsin ve vergi vermeye devam etsinler. Halkın birliğini sağlayacak olan ise adalettir. Bütün bunları da devletin yöneticisi adalet ile yapmalıdır.

Fark edileceği üzere Adalet Dairesi'nde sekiz kavram (adalet, devlet, şeriat, siyaset/yönetim, asker, mal, reaya, padişah) bulunmaktadır. Burada konumuza ışık

tutması için şu kadarını söylememiz kâfidir: Bir düzenin beşeriyete nizam getirebilmesi için adaleti tesis etmesi gerekmektedir. İbn Haldûn'a göre nübüvvet tam da burada devreye girerek beşeriyetin nizamını adalet merkezli tesis etmektedir. Bu yüzden nübüvvet, toplumların adalete dayalı nizam oluşturmalarını temin etmektedir. Yani insanlık, nübüvveti takip ettiğinde düzen ve adalet ortaya çıkarıyor (Hadîd Sûresi, 57:25). Bu düzeni takip etmediklerinde ise yeryüzüne fitne, fesat takdim ediyor. Vahye dayalı oluşturulan düzen esasında yeryüzünün imarıdır. İşte bu siyasetin medeniyet fikrine dönüşümünün somut hâli ise Mezopotamya'da ortaya çıkan Adalet Dairesi'dir.

Dikkat edileceği üzere bu model, farklılıklar ile bir arada yaşamayı ve adil bir paylaşımı hedefleyerek yerleşik yaşamın, şehirlerin ve devletin ortaya çıktığı Mezopotamya'da şekillenmiştir. Zira nüfusun artışı, iktisadi yaşamın çeşitlenmesi, siyasal organizasyonun daha kompleks bir hâle gelmesi ve bilgi üretiminin sistemleşmesi sebebiyle kapsamlı ilkelere ihtiyaç bulunmaktadır. Adalete dayalı bu sistem ile halkın hem memnun olduğu hem de vergisini verdiği bir ortamda, istenilen siyasetin uygulanabileceğini kanıtlamaktadır. Burada farklı topluluklar, kendi özelliklerini sürdürerek varlıklarını devam ettirmektedir. Hz. Peygamber'in Medine tecrübesi, Hulefâ-yi Râşidîn'in Mezopotamya idaresi, Osmanlı'nın siyaseti bunun tipik örnekleridir.² Bu hususta Hz. Peygamber'in Medine Vesikası, karşılıklı dinî müsamaha çerçevesinde gayrimüslimlere sadece dinlerini özgürce yaşamalarını ifade eden din ve vicdan özgürlüğünü temin etmemekte aynı zamanda mensubu olduğu dinî cemaatlerinin yasalarına göre yani kendi kanunlarına göre yargılanacakları tam bir muhtariyet -kültürel, dinî, hukuki- ve vatandaşlık imkânı da tanımaktadır. Hatta son ifade ettiğimiz vatandaşlık hususunda ahali içinde bir gayrimüslim kimse bile dilediği kimseye "civar" (himayesine girme) hakkına sahip olacak, bundan sonra da bu haktan yararlanan kimse (câr), kabilenin tüm üyeleri gibi muamele görecektir. Hamidullah'a göre gayrimüslimlere tanınan tüm bu müsamaha ve hürriyet, gerçekte onların Hristiyan yönetimlerinde dahi görmedikleri kadar geniştir. Bu yüzden ki Vesika'ya dayalı olarak bu imkânı tüm coğrafyalardaki gayrimüslimlere genişleten İslamiyet, Hz. Peygamber'in vefatından sadece 75 yıl sonrasında Asya, Avrupa ve Afrika kıtasında hüküm süren bir noktaya ulaşmıştır (2014, ss. 23-25).

2 Sunar, Daire-i Adalet merkezli Osmanlı yönetim anlayışı ile Max Weber'in Doğu toplumlarının yönetim anlayışına dair açıklamalarında Patrimonyalizm ve bunun en uç biçimi olarak Sultanizm anlayışını karşılaştırdığı makalesinde Daire-i Adalet anlayışındaki adaletin, döngünün merkezinde olduğunu yani her işin onunla başlayıp onunla bittiğini ifade etmekte, Weber'in meseleyi doğru biçimde keşfettiğini ancak yanlış bir biçimde yorumladığını açıklamaktadır (Sunar, 2018, ss. 351-354).

Malum olduğu üzere Hz. Peygamber'den sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Müslümanlar, Mısır, İran ve Bizans tecrübelerini almış ve uygulamışlardır. Örneğin; Hz. Ömer, Pers İmparatorunu mağlup ettiğinde geniş ve verimli Sevad topraklarının ganimet olarak paylaşılmasını reddetmiştir. Hz. Ömer, bu toprakları, Müslümanların hem ziraat bilmemeleri hem savaşçı özelliklerini yitirmemeleri hem de Müslümanlar arasında büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkmaması maksatlarına binaen paylaştırmamıştır. Çünkü bu topraklar dağıtılsaydı Müslümanlar bu toprakları işlemeyi ya bir feodal olarak köylülerle ya da köylüleri köleleştirerek gerçekleştirmiş olacaktı. Aksine Hz. Ömer, savaşta elde edilen ganimetleri, altın gibi mallar üzerinden dağıtmış, toprakları sahiplerinde bırakmış ve onların devlete vergi vermelerini sağlamıştır. Bu şekilde Mezopotamya'da daha önce nübüvvet ile şekillenen adalet döngüsü yeniden tesis edilmiş ve sürdürülmüştür. Diğer bir ifadeyle bu coğrafyada nebevî gelenek gün yüzüne çıkarılarak Suriye, Irak ve İran toprakları hızlı bir şekilde İslamlaşmış, buralardaki dinsel aristokratik yapılar ortadan kaldırılmıştır. Bu sayede İslam, kendisinden önceki dinlerin Mezopotamya'da vahyin kodlarına yerleştirdikleri ayrıklıklarını, üzerini örttüğü hurafe ve sapkınlıklarını tekrar kaldırarak beşeriyetin merkezinde Hz. İbrahim'den beridir süregelen gelenek ile bağlantıları kurarak yeniden düzeni ihya etmiştir.

Devletin Oluşumunda Nübüvvet

Nübüvvet bilgisi, toplumların oluşumunda merkezî bir fonksiyon ifa ettiği gibi bu toplumların yönetimlerinin şeklinin ve esasının belirlenmesinde de rol oynamıştır. Peygamber bizatihi devlet kurmak ve yönetmek için peygamberlik yapmıştır, tersi değil. Yani peygamberler, devlet kurduğu için peygamberlik yapmış değildir. Peygamberlikteki otorite kaynağı esasen nübüvvet bilgisidir. Bu bilgi, devlet kurmaya etken teşkil etmiştir. Bu yüzdendir ki peygamberler, devlet kurmada, yönetmede ve ilkelerini tesis etmede etkin role sahip olmuşlardır. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de pek çok peygamber hakkında bilgi verilmektedir. Bunlar arasında özellikle İsrailoğulları ile Arapların peygamberlere sahip olmaları sebebiyle güçlü devletler kurma örnekleri dikkate şayandır. Bu hususta İbn Haldûn (1997, s. 286, 337), İsrailoğulları'nın bu devletleri kurmaları ve sürdürmelerinde asabiyelerinin kuvvetli olmasına dikkat çekmiş, asabiyelerini kaybetmeleri ve neseplerini sadece övünç kaynağı olarak telakki etmelerinden dolayı da zelil duruma düştüklerini belirtmiştir. Bu konuda Hz. Musa'nın kavminin, Allah'ın emrine karşı çıkarak savaşmaktan kaçınmalarını, İsrailoğulları'nın yıllarca Kıptilerin boyunduruğu altında yaşamalarından dolayı şecaatlerini ve asabiyelerini kaybetmeleriyle açıklamıştır. Bundan

sonra Allah'ın onları kırk sene Tih Çölü'ne kapatarak cezalandırdığını aktarırken bu cezanın aslında onların şecaatlerini tekrar kazanmaları ve yeni bir asabiye kurabilmeleri için verilen bir imkân olarak yorumlamıştır. Aynı zamanda geçen kırk senede yeni bir neslin yetiştiğini böylece İsrailoğulları'nın eski güçlerine yeniden kavuştuğunu ifade etmiştir (1997, ss. 358-360). İbn Haldûn, Hz. İbrahim ve Hz. Yusuf dönemindeki güçlü asabiyenin ardından bu kırk yıllık ceza/terbiye sonrasında İsrailoğulları'nın asabiyelerini tekrar ellerinde tutmalarından dolayı toplum hâline geldiklerini, ardından Hz. Süleyman ve Hz. Davud zamanında çok güçlü bir devlet kurduklarını belirtmiştir (1997, s. 486).

Bütün bu açıklamalar, insanlığın ikinci dönemindeki nübüvvetin, toplumların yapısı gereği devletin oluşumunda, bir devletin siyasi, iktisadi, askerî, idari, hukuki gibi yapılarına dair ilkelerinin oluşturulmasında nasıl etkin bir rol oynamaya başladıklarının göstergesi konumundadır. Daha önce ifade edildiği üzere bu dönemdeki nübüvvetin öncülüğünü İsrailoğulları üzerinden takip edebiliriz. İsrailoğulları'nın devlet kurmalarında nübüvvetin nasıl büyük bir etkiye sahip olduğunu, Karakoç'un bu husustaki ifadelerinde de görebiliriz. Nitekim o, İsrailoğulları'nın peygamberler arasında ilk defa yönetici peygamber misyonu ile görev üstlenen kişinin Hz. Yusuf olduğunu belirtmekte, onun devleti yönetme pratiği gerçekleştirdiğini, bu yönüyle de İsrailoğulları için devlet düşüncesi ve girişiminin öncüsü olduğunu ifade etmektedir (2015, s. 75). Bu düşünce ve girişim sonrasında İsrailoğulları arasından seçilen diğer önemli peygamberlerden olan Hz. Musa'nın devletin hukuk kaidelerini tesis ettiğini (2015, s. 85), Hz. Davut ve Hz. Süleyman'ın ise ideal devlet formunu ortaya koyduklarını izah etmiştir (2015, s. 105). İsrailoğullarının bu dönemde büyük bir devlet tesis ettikleri ve Karakoç'un ifadesiyle Rum ve Yemen toprakları dâhil geniş Mezopotamya'ya yayılan geniş bir alanda hakimiyet sürdükleri anlaşılmaktadır (2015, ss. 105-111).

İsrailoğulları sonrasında bu hususa örnek olarak Hz. Muhammed'in kendileri arasından gönderildiği ve insanlığın üçüncü çağının öncülüğünü gerçekleştiren Arapları belirtebiliriz. Araplar hususunda da İbn Haldûn, onların vahşiliklerinden dolayı devlet kuramayacaklarını ancak nübüvvet vasıtasıyla devlet kurmaya muktedir olduklarını savunmuştur. Arapların vahşi tabiatlarından gelen kötü alışkanlıklarının peygamberler veya veliler vasıtasıyla giderildiği ve güzel ahlakla ahlaklanmalarıyla devlet kurabildiklerini ifade etmiştir (1997, ss. 385-387). İbn Haldûn, Arapların göçebe yaşam tarzına sahip olmaları nedeniyle düzene sokulmalarının, şekillendirilmelerinin kolay olduğunu aynı zamanda şecaatlerinin kuvvetli olması nedeniyle zorluklarla mücadele edebildiklerini, dinin onları nizama soktuğunu, dinden uzaklaştıklarında da güçlerini kaybettiklerini belirtmiştir. Ad, Semud,

Amelika, Himyer kabilelerine peygamber gönderildiğinden dolayı Arapların büyük devletler kurabildiklerini aynı şekilde Hz. Muhammed sayesinde Hicaz bölgesindeki kabilelerin bir devlet hâline gelebildiğini, ardından Emevi ve Abbasilerin de bu dinamikle güçlü bir imparatorluğa dönüştüğünü savunmuştur (İbn Haldûn, 1997, s. 388). Hakikaten Araplar, Hz. Muhammed ile birlikte devlet müessesinin müttekâmil bir örneğini kurmuşlardır. Bu konuda Arapların Hz. Muhammed önderliğinde onun devlet ve hükûmet uygulamalarında şu adımları atması ile devleti kurduklarını belirtebiliriz: Sosyal ve siyasi nizam çerçevesinde öncelikle nakîblerin ve nakîbü'n-nükabânın tayin edilmesi, şuranın oluşturulması, Medine şehir devletinin sınırlarının belirlenmesi, devletin bayraklarının ve sancaklarının belirlenmesi (Hamidullah, 2014, ss. 993-1004); adli teşkilat bağlamında Medine Vesikası'nın (Anayasası) yürürlüğe konulması, kazai ve adli işlerin halledilmesi için kadılık ve müftülük müesseselerinin kurulması, onbaşılar (arîf) ve yüzbaşılardan (nakîb) ihdası, mahkemeler ve hapisanelerin açılması (Hamidullah, 2014, ss. 917-939); mali konular muvacehesinde zekât, sadaka, cizye, haraç, ganimet, öşür gibi vergilerin düzenlenmesi, mirasın paylaşılması, sosyal sigortanın işlevselleştirilmesi, fidyenin sürdürülmesi, faiz ve tefeciliğin yasaklanması (Hamidullah, 2014, ss. 941-992); yabancılarla münasebetler mucibince diplomasinin (siyasi temsilcilik) aktif bir şekilde icra edilmesi (Hamidullah, 2014, ss. 1015-1029); askerî işler hususunda seriyyelerin ve orduların hazırlanması ve organize edilmesi, istihbarat ağının tesisi, antlaşmaların imzalanması, savaş ve barış hukukunun ilanı (Hamidullah, 2014, ss. 993-1004); eğitim-öğretim alanında tebliğin gerçekleştirilmesi, suffa ve diğer okulların açılması, öğretimin idaresi, ders programlarının oluşturulması, dil öğretiminde teşviklerin yapılması (Hamidullah, 2014, ss. 765-778).

İşte nübüvvet bilgisine sahip olan Araplar, Hz. Peygamber'in özellikle Medine'ye hicreti sonrasında gerçekleştirdiği mezkûr adımları atması ile bir devlet kurmuş ve bu devletin sınırları günde ortalama 830 km fetih gerçekleştirerek 10 senede 3 milyon km mesafeye ulaşmıştır. Dahası Hz. Peygamber'in vefatından daha 15 sene geçmeden Hz. Osman döneminde 10 milyon km mesafeye hükümran olmuş, Emevilerin son dönemine geldiğimizde ise Mağrib, Endülüs ve Maveraünnehir topraklarının da fethi ile Atlas Okyanusu'ndan Orta Asya içlerine, Hindistan'ın kuzeyinden Anadolu'nun içlerine takriben 15 milyon km mesafeye hâkimiyet tesis etmişlerdir. Ardından Abbasilerin kurulması ve hâkimiyeti ile Araplar, İslam'ın ilk üç asrında nübüvvet bilgisine dayalı olarak güçlü bir devlet tesis etmişlerdir (Hamidullah, 2014, ss. 23-25). Mevzubahis ettiğimiz bu iki örnekten hareketle nübüvvet, toplulukların devlet kurmasında ve devletin unsurlarını sistematize etmesinde çok mühim bir rol oynamıştır. Dolayısıyla bu iki örnekte de gördüğümüz üzere beşe-

riyet tarihi boyunca toplumlar, vahiy bilgisine açık olduklarında devlet kurmuş, büyümüş; vahiy bilgisine kapalı olduğunda veya ondan uzaklaştığında devletini kaybetmiş ve alçalmıştır.

İlimlerin Teşekkülünde Nübüvvet

Nübüvvetin toplumların ve devletlerin oluşumunda üstlendiği mezkûr misyonun yanı sıra insanların yaratıcıya, âleme, insana, varlığa, bilgiye, değere, kutsala vs. dair bilgilerini de nübüvvet tesis etmiştir. Bu hususta insanlığın ilk anından itibaren akli ve naklî ilimlerin teşekkülü hususunda nübüvvet öncü bir rol üstlenmiştir. İlimlerin teşekkülünde nübüvvetin nasıl bir fonksiyon ortaya koyduğu meselesi hakkında açıklamalara girmeden önce insana verilen meziyetler ile ilimlerin ortaya çıkışı arasındaki bağlantıyı kısaca belirtmemizde fayda bulunmaktadır. Malum olduğu üzere dünya üzerinde göz ile görünen mahlukat dört varlıktan mürekkeptir. Bunlar; madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlardır. Her bir varlık, Cenab-ı Allah'ın iradesi çerçevesinde bir önceki varlığın özelliğine sahip ancak ilave özellikleri de kuşanarak yaratılmıştır. Bu bağlamda madenler, farklı unsurların bir araya gelmesi ile oluşurlar. Yani madenin en önemli özelliği, farklı unsurları bir arada barındırmasıdır. Bitkiler, farklı unsurları bir arada barındırma özelliğine ilave olarak beslenme, üreme, büyüme, *ölme* özelliğini kuşanarak yaratılmıştır. Hayvanlar, farklı unsurları bir arada barındırma, beslenme, üreme, büyüme, ölme özelliğine ilave olarak hareket ve duyuları da kuşanarak yaratılmıştır. İnsan ise farklı unsurları bir arada barındırma, beslenme, üreme, büyüme, ölme, hareket ve duyular özelliğine ilave olarak düşünme/akletme özelliğiyle de donatılmış bir varlıktır. Bu vasıflar temelde doğru ile yanlış, adalet ile zulmü, faydalı ile zararlıyı, iyi ile kötüyü ve çirkin ile güzeli ayırt etme vasıflarıdır. Bu özellikler temelinde Erbakan, beşer toplumlarında; doğru ile yanlışın ayırt edilmesinden “ilimler”, iyiyle kötünün ve güzelle çirkinin ayırt edilmesinden “ahlak ve din”, faydalıyla zararlının ayırt edilmesinden “ekonomi”, adalet ile zulmün ayırt edilmesinden ise “siyaset ve hukuk” gibi ilimlerin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ona göre insanın sahip olduğu kromozoma diğer canlılardan farklı olarak yüklenen bu çeşitlilik sadece insanoğlu tarafından toplumların ve dünyanın imar edilmesine değil aynı zamanda ilimlerin teşekkülünü de gerçekleştirmesine imkân tanımıştır (2013, s. 439; 2014, ss. 46-47).

Kendisi üzerinde konuşmaya çalıştığımız nübüvvet, bir cihetten insanların sahip oldukları bu vasıfların doğruya, iyiye, güzele ve faydalıya yönlendirilmesi konusunda toplumun ahlaki gelişmişliğini hedeflerken diğer cihetten mezkûr va-

sıfların ortaya çıkardığı ilimlerin öncülüğünü de gerçekleştirerek toplumlara ilmî ve bilimsel bir rehberlik oluşturmuş, bu sayede toplumun beşerî gelişmişliğini de sağlayan bilgi aktarımını gerçekleştirmiştir. Diğer bir deyişle topluma yeniden şekil veren bir mekanizma oluşturmuştur. O yüzdendir ki nübüvvet bilgisi ile ilgili Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (sas) kadar bütün peygamberlerin medeniyetler tarihinde açtığı çıgırlar ile uygarlıklar inşa eden kurucu unsurlar oldukları hususunu dikkate almamız gerekmektedir. Örneğin; Hz. İdris'in kalemi kullanan, Hz. Nuh'un ise gemiyi yapan ilk kişi olması, nübüvvet bilgisinin insanlığın daha ilk zamanlarından itibaren ilmî faaliyetler itibarıyla aletler yapan noktaya gelmesindeki etkisini göstermektedir (Hamidullah, 2014, s. 137).

M.Ö. 1800'lerde Hz. İbrahim'in toplumu ile yıldız, ay ve güneşe dair diyalogu (En'âm Sûresi, 6:75-78), insanlık tarihinde büyük bir dönüm noktası olarak (insandaki doğru ile yanlış ayırt etme vasfının neticesinde ortaya çıkan) ilimler çağını kemale erdirmiş ve inanılacak şeylerin selim akla uygun olması gerektiği dönemi başlatmıştır (Erbakan, 2014 s. 46). Bir Babilli olan ve yıl, ay, gün hesabını ilk ortaya koyan Babillilerin peygamberi Hz. İbrahim'in astronomi ve takvim bilgisi (Hamidullah, 2013, ss. 18-25) yine nübüvvetin ilimlerin teşekkülündeki özelliğinin bir yansımasıdır.

Hz. Yusuf, M.Ö. 1700'lerde Mısır'da devletin ekonomisini düzenlemektedir. Bu şekilde Hz. Yusuf, önceki satırlarda belirttiğimiz devlet düşüncesini oluşturma özelliğine ilave olarak devletin ekonomisinin temellerini de atmaktadır. Adalet dayalı bir şekilde bir ekonomik düzen tesisi, Hz. Yusuf tarafından Mısır'da ihdas edilmiştir (Yûsuf Sûresi, 12:44-47). Hz. Davud, M.Ö. 1000'lerde daha önce Hz. Yusuf'un öncülük ettiği iktisadi nizam örneğini beşeriyetin peygamber öncülüğünde imparatorluk tesis ettiği kendi zamanında daha da geliştirmiştir. Bu sayede o, imparatorluk içi ve ülkeler arası (insandaki faydalı ile zararlıyı ayırt etme vasfının neticesinde ortaya çıkan) ekonominin ilkelerini tesis etmiştir (Erbakan, 2014 s. 46). Aynı zamanda Hz. Davud, geniş coğrafyalar üzerinde imparatorluğa dayalı bir hâkimiyet tesis ettiği için medeniyetlerin oluşumunda önemli unsurlardan birisi olan malların hareketliliğinin yani ticaretin nizamını ve ilkelerini adalet dayalı bir şekilde tesis etmiştir. Bu ilkeler, kadim Mezopotamya'nın siyaset felsefesi olan Daire-i Adalet anlayışının da iktisadi nizamını belirleyen önemli hususlardan bir tanesidir.

Hz. Yusuf ve Hz. Davud ile ilkelerini ve nizamını tesis eden iktisat ve ticaret ilimleri ile ilgili Hamidullah da nübüvvet ile ilgili eski ve iyi bilinen olayları bazı yeni açıklamalar ile kıyaslayarak çarpıcı bilgilere ulaşmaktadır. Örneğin; Hz. Musa ve Medyenli dindar bir insan kıssasından (Kasas Sûresi, 28:26-27) ekonomi alanında işveren ve işçi ilişkilerinin ilkelerinin çıkarılabileceğini belirtmektedir. Bu hususta

İslam'ın, işverenden işçilerine zorluk çıkarmamasını “ve işçiden de özet olarak ‘güçlü ve dürüst’ niteliklerde olmasını talep eder” ilkesi bu hususa dair sarıh bir numunedir. Bunların yanı sıra ihtiyaç duyulan başka ilgili niteliklerin olabileceğini belirten Hamidullah, örnek olarak Kur'an-ı Kerim'de, maliye ve hesaplar ile ilgili işçinin güvenilir ve bilgili olması gibi niteliklerinin tanımlanabileceğini “Yûsuf, ‘Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir. Çünkü ben iyi koruyucu ve bilgili bir kişiyim’ dedi” (Yûsuf Sûresi, 12:55) ayetini delil getirerek ifade etmektedir (1955, s. 144).

Diğer taraftan Hz. Musa, M.Ö. 1300'lerde herkesin uyacağı temel hukuk kuralları olan “evâmîr-i aşere”yi yani “On Emir”i (Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, 20) getirerek insanlık tarihinde (insandaki adalet ile zulmü ayırt etme vasfının neticesinde ortaya çıkan) hukuk döneminin kemale ermesini sağlamıştır (Erbakan, 2014, s. 47). İbn Haldûn (1997), Hz. Musa'dan önce hiçbir peygamberin şeri bir kanun koymadığını, onların sadece vahdeti, cennet ve cehennemi içeren öğütlerde bulduklarını, Hz. Musa ile devletin hukuki temelini oluşturduğuna işaret etmiştir. Kur'an'da İsrâ Sûresi'nde dile getirilen “Andolsun, biz Mûsâ'ya apaçık dokuz mucize verdik” (İsrâ Sûresi, 17:101) ayetinde Cumartesi yasağı dışındaki emirlere işaret edildiği kabul edilmektedir. Hz. Musa'nın insanlığın ikinci çağında Mezopotamya'da getirdiği emirler, bütün insanlığın uyması gereken hukuki nizamı ortaya çıkarmıştır. Bu yüzden Karakoç'a göre daha önce Hz. Yusuf'un öncülüğünde düşüncesi oluşan devletin Hz. Musa ile kanunları tesis edilmiştir (2015, ss. 83-100).

Hz. İsa ise (insandaki iyi ile kötü, çirkin ile güzeli ayırt etme vasfının neticesinde ortaya çıkan) ahlak ilminin temelini oluşturmuştur (Erbakan, 2014, s. 47). Nitekim Hz. İsa'nın mesajının içeriği, beşeriyetin ikinci çağında vahyin evrensel mesajını daraltan Yahudilerin ve Roma'nın tahakkümüne karşı bir adalet başkaldırısı, eşitlik talebi, ezilmişlerin sesi olma hususiyetlerini ihtiva ettiği için ahlak yönü ilk etapta fark edilmektedir. Ayrıca tıp alanındaki çalışmalara da Hz. İsa öncülük etmiştir (Erbakan, 2014, s. 47). Bu sayede insana verilen dört temel meziyet (iyi-kötü, doğru-yanlış, faydalı-zararlı, güzel-çirkin hususiyetlerini birbirinden ayırt etme), insanlık tarihinin dönüm noktaları olarak nübüvvet aracılığıyla aynı zamanda ilmî bir hüviyet kazanmış ve beşeriyetin ilmî tekâmülünü sağlamıştır.

Hz. Muhammed ise önceki peygamberlerin parça parça temsil ettiği ilmi, ahlakı, ekonomiyi, ticareti ve hukuku kendisinde mezc ederek her şeyi adalet ile tanzim etmiştir (Erbakan, 2014, s. 47). Hz. Muhammed'in getirdiği mesajları ve pratik hayatta gerçekleştirdiği uygulamaları dikkate alarak tüm ilimlerin son peygamberde mündemiç bir hâlde olduğunu ve bu ilimlerin nasıl teşekkül ettiğini *İslam Peygamberi* adlı eserinde Hamidullah detaylı bir şekilde izah etmektedir. Bu husus-

ta Hz. Peygamber döneminden itibaren nazari olsun fiziki olsun ilimlerin temel mefhumları, müstakil ilmî disiplinler hâlinde ve insanlığın hayrına olmak üzere Kur'an ve hadisten çıkarılarak geliştirilmiştir. Bu konuda daha Hz. Peygamber dönemi itibarıyla kozmoloji, astronomi, takvim, nesi', tıp, meteoroloji alanlarında bu kaynaklara dayalı olarak ilimlerin teşekkülü başlamıştır. Dahası mühendislik, mimarlık ve şehircilik alanında Hz. Peygamber döneminde dâhiyane faaliyetler ortaya konulmuştur (2014, ss. 779-828).

Söz konusu ettiğimiz bu hususlar ışığında gayet sarih anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed'i diğer peygamberlerden de ayıran en temel hususiyetlerden birisi sadece dini öğreten bir mübelliğ olarak değil aynı zamanda onun devlete ve insanlığa hâkim ve idareci ve tüm ilimlerin kendisinde kemale eren şahsı olarak gönderilmiş olmasıdır (İbn Haldûn, 1997, s. 318). İşte bütün bunlardan dolayıdır ki Hz. Muhammed, beşeriyet tarihinde hem nübüvvetin zirvesi ve tamamlayıcısı hem de getirdiği evrensel mesajlar ile bütün insanlığın en önemli şahsiyetidir, beşeriyet tarihinin dönüm noktasıdır.

Geçen fasıllardan anlaşılacağı üzere nübüvvet bilgisi, toplumların oluşumuna veya sürecine göre nasıl ki kendi içerisinde bir uyum ve tedricilik taşıyorsa aynı şekilde ilimlerin teşekkülünde de benzer bir uyum ve tedriciliği taşımıştır. Açıkça görünen o ki beşeriyet tarihinde nübüvvet bilgisi daima toplumsallık oluşturacak ve husule gelen toplumun siyasi, idari, içtimai, iktisadi ve ilmî nizamını tesis edecek mahiyette olmuştur. Dolayısıyla nübüvvetin getirdiği bilgiler, beşeriyet için evrensel mahiyet taşımaktadır. Yoksa İbn Haldûn'un ifade ettiği üzere kehanet, sihir, büyü, rüya, hayal gibi kişiye özel ve geçici bir özellik taşımamaktadır (1997, ss. 245-267).

Beşerî Gelişmenin Temininde Nübüvvet

Allah, insanlara çiftçilik ve diğer temel zanaatlarla ilgili ana bilgi ve hüneryeri, nübüvvet vasıtasıyla öğretmiştir. Örneğin; mimarlık ve bina yapımı faaliyetlerini Kâbe inşasından hareketle Hz. Âdem, gemicilik sanayine ait temel fikirleri Hz. Nuh, terziliğe ait fikirleri ise Hz. İdris getirmiştir. Nitekim İdris kelimesinin kökünden türeyen İngilizce "dress" ve Arapça "ders" kelimelerini ele aldığımızda Hz. İdris üzerinden nübüvvetin toplumlara hem zanaat hem de bilgi takdim ettiğini ifade edebiliriz. Bu örneklerde de fark edileceği üzere iktisadi faaliyet, İbn Haldûn'a göre bir yönüyle mukaddes ve mübarek bir nitelik kazanmış olmaktadır (1997, s. 322, 327). Hatırlanacağı üzere insanlık, Mezopotamya'da M.Ö. 5000'lerde yerleşik bir toplum görünümünü kazandığında, nübüvvet bilgisinin de tesiri ile gerçekleştiril-

len ziraat ve ticaret sebebiyle refahı ve bolluğu elde etmiştir. Bu mahiyet itibarıyla Hz. İbrahim'den sonraki hemen hemen tüm peygamberlerin bu gelişmişliğin sağlandığı Mezopotamya'daki refah toplumlarına gönderildiğini belirtmemizde fayda bulunmaktadır. Burada hususen tasrih etmek gerekir ki nübüvvet, Mezopotamya ikliminde bir taraftan beşerî gelişmişliğe endeksli olarak ortaya çıkan refahın adil bir şekilde paylaşılması ve beşerî gelişmişliğin toplumlar tarafından dünyanın mamur edilmesine seferber edilmesi için gönderilmiştir.

Diğer taraftan vahiy alan topluluklar, yepyeni bir var olma ve bilme imkânları elde ettikleri ve bilgiyi yeniden şekillendirdiklerinden dolayı tarih boyunca beşerî gelişmişlik olarak diğer toplumlardan sürekli bir adım öne geçmişlerdir. Diğer bir ifadeyle vahiy, insanlığa sürekli çağ atlatmıştır. Bunun en tipik iki örneği, İsrailoğulları ve Araplardır. Eski Ahit'te çok sık vurgu yapılan imparatorluğa ve askerî baskıya karşı süregelen bir köylü başkaldırısı ile Mısır'ın ve Asur'un askerî gücüne karşı yoksul çoban, parya halkların temsilcisi (Sunar, 2017, s. 73) olan İbraniler, M.Ö. 1700'lerde Hz. Yusuf ile beraber Mısır idaresinde söz sahibi olmuşlar, ardından sahip oldukları güçlü asabiye sayesinde Kenanileri, Ermeni Ürdün, Amman ve Mearib devletlerini yenerek M.Ö. 1000'lerde ise Hz. Davud ve Hz. Süleyman peygamberler ile daha önce kimsenin erişemediği bir beşerî güce ulaşmışlardır (2015, ss. 105-111). Bu sayede insanların aynı zamanda beşerî gelişmişliği hususunda liderlik yapmışlardır (İbn Haldûn, 1997, ss. 589-590). Bu liderlikleri gereği tarih boyunca özellikle dinî, ilmî ve ticari sahalarda güçlü bir yapıya sahip olmuşlardır.

Malum olduğu üzere İslam medeniyetinin özellikle Klasik döneminde (7-11. yüzyıllar) (Üçer, 2017) insanlığa önderlik vazifesini bu sefer Araplar yapmışlardır. Nitekim Arapların önderliğinde Hz. Peygamber döneminde başlayan fetihler, Emeviler döneminin sonlarına geldiğimizde batıda İspanya topraklarından doğuda Çin hudutlarına kadar geniş bir coğrafyaya ulaşmış, Abbasiler döneminde ise bu geniş coğrafya üzerinde Mezopotamya'daki kadim medeniyet birikimlerinden istifade edilmesi, kaynaklarının tercümesi ve bu birikimin İslam ile harmanlanması neticesinde insanlığa yeni ve özgün bir medeniyet sunulmasına dönüşmüştür. İlk dönemde Araplar, daha sonra İranlılar, Yenilenme (12.-16. yüzyıllar) ve Muhasebe (17.-18. yüzyıllar) dönemlerinde (Üçer, 2017) ise özellikle Türkler, beşerî gelişmişlik hususunda insanların öncülüğünü yapmışlardır. Farkedileceği üzere geniş Mezopotamya havzası üzerinde Klasik dönemden Muhasebe dönemine kadar on asırdan fazla bir zaman diliminde elde edilen bu gelişmişlik, nübüvveti merkeze alan İslam medeniyeti tarafından siyasetten idareye, sanattan mimariye, ilmî üretimden iktisadi zenginliğe, toplumsal hayattan uluslararası ilişkilere, kurumsallaşmadan devlet bürokrasisine kadar hayatın her alanında hissedilecek şekilde sürdürülmüştür.

Toplumların İslahını Gerçekleştirmede ve Ahlaki Gelişimini Sağlamada Nübüvvet

Bütün peygamberler, toplumların durumlarına uygun mesajlar ile aynı gerçeği tebliğ etmişlerdir. O gerçek, İslam'ın ta kendisidir. Nitekim nazil olan tüm kitaplar, toplumların kendisine uydukları takdirde ahlaki gelişmişliğini ve ıslahlarını gerçekleştiren esasları içermektedir. Kur'an-ı Kerim, peygamberlerin gönderiliş amaçlarından bahsettiği ayetlerde bu amaçlardan birisinin toplumların huzur içerisinde yaşayacağı bir toplumsal düzenin kurulması olduğunu belirtmiştir. Bu mahiyet itibarıyla peygamberler, bireysel ahlaktan toplumsal ahlaka geçiş, toplumsal ahlakı da devlet mekanizması üzerinden sürdürmeye gayret etmişlerdir. Kur'an'a göre peygamberlerin kuracakları toplumsal nizamın hedeflerinden birisi, insanların ve toplumların *ıslahını* tesis etmektir. Örneğin; Hz. Şuayb: "Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah'ın yardımını iledir" (Hûd Sûresi, 11:88) diyerek bu hakikati aşikâr hâle getirmiştir. Buradan hareketle nübüvvetin kurduğu düzen, "ıslah düzeni" olarak tanımlanabilir. Bu ıslah, toplumların hem ahlaki hem de beşerî durumları ve gelişmişlikleri itibarıyla. Zaten dikkat edilirse nübüvvetin sürekliliği, bozulan düzeni yeniden ıslah etmek ya da Hz. Davud ve Hz. Süleyman peygamberlerde olduğu gibi var olan ıslah düzenini devam ettirmek şeklindedir. Bu durum son peygamberin görevini ifa etmesiyle Müslümanların sorumluluğuna bırakılmıştır (Erbakan, 2014, s. 239).

Nübüvvetin ahlaki gelişimi sağlaması hususunda Karakoç'a göre (2015) Hz. Âdem hakikat uygarlığının varoluş hikmetinin, Hz. Nuh varoluşun, Hz. İbrahim ise inanç temellenmesinin önderidir. Zira onun babası ve akrabası, bayramlaşmaya iştirak etmesini istediklerinde "İbrahim yıldızlara baktı ve 'Ben hastayım' dedi" (Sâffât Sûresi, 37:88-89) ifadesi, bu hususiyetinin tezahürüdür. Hz. Muhammed ise ahlakın tamamlayıcısı ve âlemlere rahmet olarak gönderilmesi özellikleri gereğince hakikat uygarlığının ahlak önderidir.

Önceki satırlarda belirttiğimiz üzere nübüvvet, insanların akıl ve seçme hürriyeti vasıfları doğrultusunda öncülük ettiği ilimler sayesinde insanlığı beşerî gelişmişliğe sevk ettiği gibi mezkûr vasıflar ile toplumları doğruya, iyiye, güzele ve faydalıya yönlendirilmesi konusunda da onların ahlaki gelişimini hedeflemiştir. Yani nübüvvet, toplumların beşerî gelişmişlik ile ahlaki gelişmişliğinin ahenkli bir şekilde sürdürülmesini murat etmiştir. Sosyal düzeni sağlama şeklinde izah edeceğimiz bu hedef çerçevesinde nübüvvet, bir cihetten mevcut sosyal yapının bozulduğu, beşerî gelişmişlik ile ahlaki gelişmişliğin birlikte yürümediği, neticede sorunların arttığı dönemlerde gönderilmiş ve ilahi kural ve kaidelere göre sosyal düzeni

yeniden sağlamaya çalışmıştır. Gerek ekonomik gerekse de sosyal anlamda her nevi haksızlığın engellenmesini gözetmişler ve adalet merkezli bir sosyal yapılanmanın sağlanmasına çalışmışlardır. Bütün peygamberlerin kurulmasına çalıştıkları bu sosyal sistem, Ersoy'a göre (1995, ss. 116-120) İslam Nizamı'dır.

Sonuç

Arz üzerinde kurulan büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasının arkasındaki kurucu unsurlardan birisi, insanın yeryüzünü imar edebilme hususiyeti diğeri ise nübüvvetin toplumların kurulması ve sürdürülmesini sağlayan vahiy bilgisi olmuştur. Birincisinin yatay eksen, ikincisinin ise dikey eksen olarak medeniyetlerin ortaya çıkmasında asli unsurlar olarak rol üstlendiği merkez havza ise Mezopotamya olmuştur. Bu anlamda insanlık tarihini toplumsal ihtiyaçların giderilmesi ve faydanın çoğaltılıp bölüştürülmesi ekseninde okuyan Sunar'ın teorisini merkeze alarak bu yazıda nübüvvetin tarihsel kurucu rolünü ele aldık. Sunar'a göre dünya tarihi, Mezopotamya merkezli bir biçimde gelişmiştir. Mezopotamya aynı zamanda semavi dinlerin peygamberlerinin de merkezidir. Bu anlamda Mezopotamya'nın dünya tarihinin merkezinde yer almasının temel sebebi, yatay ve dikey kurucu eksenlerin bütünleşmiş olmasıdır.

Örneğin; insanların toplum ve millet olarak bir arada ve adalete dayalı bir şekilde yaşamasının öncülüğünü M.Ö. 1800'lerde Hz. İbrahim; devlet ve iktisat düşüncesini, ilkelerini ve girişiminin tesisini M.Ö. 1700'lerde Hz. Yusuf; devletin kanunlarının ihdasını M.Ö. 1300'lerde Hz. Musa; ticaretin ve ekonominin uygulamalarını M.Ö. 1000'lerde Hz. Davud; ideal devletin pratize edilmesini ise aynı dönemde Hz. Süleyman yerleştirmiştir. Özellikle Hz. İbrahim ile başlayıp isimlerini zikrettiğimiz peygamberler ile temellendirilen Mezopotamya uygarlığının siyaset felsefesinin en temel ilkesi, Daire-i Adalet olarak isimlendirilmiştir. Beşeriyet tarihinde bu anlayışın tamamlayıcısı ise Hz. Muhammed olmuştur. Zira o, uygarlığın ilim, ahlak, ekonomi ve hukuk gibi muhtelif cephelerini temsil eden peygamberlerin Mezopotamya'da oluşturduğu sistemi adalet üzere tüm yönleriyle gerçekleştiren kişi olmuştur. Şüphesiz ilk örneğini İran hükümdarı Nüşirevân'ın sözünde bulduğumuz Daire-i Adalet, Aristoteles'i derinden etkilemiş, İbn Haldûn ve Kınalızâde Ali Efendi'de daha da sistemleşerek Müslümanların temel siyaset felsefesi hâline gelmiştir. Beşeriyet tarihinde peygamberlerin Mezopotamya'da inşa ettikleri Daire-i Adalet anlayışı, bugün de bizlere farklılıkların bir arada yaşama kültürüne sahip olduğu birlikte yaşamayı ve adil bir paylaşımı gerçekleştiren yönetim fikrine doğru bir çabanın gösterilmesi gerektiğini salık vermektedir.

Ancak söz konusu ettiğimiz bu duruma rağmen nübüvvet, beşeriyet tarihinde iki büyük kırılmaya ve daralmaya maruz kalmıştır. Bunlardan birincisi, İsrailoğulları'nın ve Roma'nın tahrifatıdır. Nebevi geleneğin birinci daralmasını Hz. Peygamber'in mesajı açacak, nebevi mesaj tekrar Hz. İbrahim çizgisine çekilecektir. İkinci daralma ise modernitenin ilerlemeci, evrime dayalı ve ulus-devlet merkezli yaklaşımıdır. Bu daralma günümüzde de devam etmektedir. Moderniteye dayalı bu daralmanın muhtemelen bıraktığı en tahrip edici tesirler, adaleti tesis etmeyen ekonomik sistemler, bir arada yaşama imkânı oluşturmayan toplumsal tabakalaşmacı yaklaşımlar, toplumların ıslahını temin edemeyen sosyal uygulamalar ve uluslara dayalı çatışmacı bir politika ortaya koyan devlet anlayışlarıdır. Sözü ettiğimiz tesirler fakat özellikle gözden kaçırmamız gereken mesele, modern düşünceye dayalı daralmanın tarihteki yansıması olan peygambersiz bir beşeriyet tarihi inşa ve kurgusudur.

Ancak meselenin esası fark edileceği üzere böyle değildir. Gerçekte nübüvvet, beşeriyet tarihinde toplumları, devletleri ve medeniyetleri kuran ve bunu adalet ile sürdüren unsurlar arasında merkezî bir konumu temsil etmekte ve hatta vasatı oluşturmaktadır. İşte bütün bunlardan dolayı peygamberlerin adalet merkezli ve farklılıklar ile bir arada yaşamayı gerçekleştiren yönetim fikrini, ilmî, ahlaki ve beşerî gelişmişliği hedefleyen mesajlarını ihtiva eden İslam, tarihte nübüvvetin mevzubahis ettiğimiz yönleriyle bağlantılı olarak doğru bir şekilde anlaşılmasını talep etmektedir.

Bu çalışma, beşeriyetin içinde bulunduğu ikinci daralmanın açılması için mezkûr talebi gün yüzüne çıkarmakta ve bugün, tarihe vahiy, olaylara ise İslam ekseninde bakılmasını ayrıca peygamberlerin tesis ettikleri dinî, siyasi, içtimai ve iktisadi dinamiklere göre insanlık ve tarih anlayışımızı yeniden bir ıslah çabasına girilmesini teklif etmektedir. Bunun için de tarihe İslam'ın ortaya koyduğu evrensel, bütüncül ve geniş perspektifi ve nübüvvetin medeniyet kurucu bir eksen olması üzerinden bakılmasını salık vermektedir. Şüphe yok ki nübüvvetin beşeriyet tarihindeki yerini ve evrensel toplum fikrini kavrarsak modernitenin peygambersiz bir tarih, toplum ve siyaset düşüncesi bizim için sıradanlaşacak ve Avrupa, beşeriyet tarihinin merkezinden taşrasına dönecektir. Böylece beşeriyet tarihinin hangi dinamiklerden beslendiği ve hangi mecraya doğru aktığı daha net görülebilecek ve bu ferasetle ikinci daralma içinde bulunan insanlığın ufku açılacaktır.

Prophethood as the Founding Element of Civilization Different Historical Considerations on the Foundation of Society

Abdulkadir Macit

Humanity has followed a course going from small groups to complex societies. One of the founding elements behind the emergence of great civilizations established as a result of this course is man's trait of constructing the world. Another is the knowledge revealed from prophethood that allows societies to be established and maintained. The former is a horizontal axis shaped by man's mind and abilities, while the latter is a vertical axis guided by the divine-sourced teachings of prophets. Both have played a role as essential elements in the emergence of civilizations.

Mesopotamia is the wide central basin where the prophets constitute the vertical axis in the formation of societies and civilizations. Mesopotamia being the geography in which all the prophets mentioned in the Qur'an began to preach is also remarkable. As the vertical element of the founding of civilization, each prophet literally made a lasting impact in this geography. For example, Abraham led the way for people to live together as a nation and as a just society in the 18th century BC; Joseph framed the principles and initiation of state and economic thought in the 17th century BC; Moses created the laws of the state in the 13th century BC; David put commercial and economic applications into practice in the 10th century BC, and Solomon made ideal state practice viable in this same century. The basic principle of the ancient political philosophy of Mesopotamian civilization, which

@ Assoc. Prof, Kocaeli University. abdulkadir.macit@kocaeli.edu.tr

ID <http://orcid.org/0000-0002-5446-1924>

© Scientific Studies Association
DOI: 10.12658/M0472.
insan & toplum, 2020.
insanvetoplum.org

started with Abraham in particular and which is based on the prophets whose names we mentioned, was known as the circle of justice. The circle of justice, the first example of which we saw in the Iranian ruler Anushirvan, deeply influenced Aristotle and became the basic political philosophy of Muslims by being further systematized by Ibn Khaldun and Kinalızade Ali.

The understanding of the circle of justice that was built by the prophets in Mesopotamia is the advice that effort should be made towards the idea of coexisting with our differences and sharing fairly. Muhammad became the complement to this understanding in the history of humanity because he is the person who implemented the system created by the prophets in Mesopotamia and that represents various aspects of civilization, such as science, morality, economy, law, and being fair in all aspects.

The message of prophethood that we talked about suffered two significant breaks and attenuations in the history of humanity. The first goes back to the functions of the Israelites in the formation of religious-theological thought and to the Christian acceptance of the Roman Empire in the 15th century BC. The Israelites transformed the universality of prophethood into a tribal religion and reduced revelation to a narrow perspective. We can follow the reflection of this perspective through the text of the Bible. Jesus' message first was narrowed through the tribal interpretations by the Jewish rabbis. Later on, Rome falsified the theological aspects of Christianity, but by accepting its social influence, Rome transformed it into an imperial religion, bureaucratized it, and then turned it into a state religion. As such, revelation had become further attenuated. The message of Muhammad would re-broaden the initial attenuations of the prophetic tradition, and the message would be drawn back to the line created with all the prophets since Adem.

Looking at history, society, and civilization from a prophetic perspective, the second attenuation has been going on for the last three centuries. The dynamics of this second break, which again has diverged humanity from the prophet-centered view, should be sought within modernity and the progressive understanding of history, which is an element of modernity's historical understanding in Darwin's theory of evolution and the literature on the history of nation state-based humanity. The struggle of the bourgeoisie, which had emerged by the 14th century in cities based on redeveloping trade and crafts, was based on the trade revival in the changing European social system after the Crusades, opposed feudalism and the church, and is a constituent element of modernity. One of the main issues in this struggle is directly related to the church's understanding of prophethood. Hence,

the church's structure, which advises believing the prophet Jesus to be in a trinity with God, expanded the field of prophets to that of the creator in their struggle. The second attenuation began in Europe with the reaction to the church and aristocracy. Under the leadership of the bourgeoisie in the 19th century, this reaction resulted in establishing a human-centered vision of life instead of a creator-centered vision of life (first Deist Humanism, then Atheist Humanism). Accordingly, instead of the revelation and metaphysics that test the reliability of knowledge, science (experiment and proof) is replaced by the human mind and experience (Scientific, Rationality, Positivism). With the idea that reward should be given in this world, an understanding where the life of the hereafter is ignored and even denied was established (Secularism). Due to the Europeans who stood in front of humanity with their science, techniques, and technology, humanity is considered to be going forward every day (Progressive History Theory).

The most destructive effect of all these efforts was the emergence of the idea that human beings, who create everything in the world without God, also created God and the emergence of the Godless historiography. Where the creation of Adam as the first human and prophet had previously been described in historiography and was based on the scriptures, this new historiography no longer uses a creation-based method or human history based on prophets. The nation state-centric historiography, in which all the history of humanity is described through the emergence of nations without including prophets, has become widespread. This is the second major break in the long history of humanity.

This narrowing caused by modernity continues to affect humanity through unfair economic systems, social stratification that eliminates the possibility of co-existence, and the nation-state understanding that implements confrontational policies. The consequence of this narrowing that we should not miss is the construction of a human history without prophets.

The Qur'an deals with the history of humanity, the world's life, and everything that humanity has experienced in this life in connection with the messages of the prophets who had been sent as guides to humanity to remind us of the truth. In this sense, human history is the history of the prophets. Therefore, we must state that prophethood does not stand as a phenomenon outside of human history, which is what modern thought expresses. Prophets were sent by the will of the Creator and played an active role in the formation and development of civilizations. We encounter prophets to have been presented as elements of world history in the Qur'an stories and to have played an essential role in the legal, economic,

and social fields in addition to the principles of belief, worship, and morality in the historical process. Therefore, when prophethood is based on the second narrative, it should not be understood in the attenuated sense that prophets were sent only to lead humanity in belief, worship, and individual morals. The foundational effects of prophethood in the formation and maintenance of society and civilizations can be explained under five headings: (1) being a vertical axis in the formation of societies and civilizations, (2) setting principles in the formation of states, (3) Leading the formation of the sciences, (4) ensuring the human development of societies and emphasizing goodness, and (5) reclaiming societies.

Prophets were sent with the will of the Creator and through justice have established a central balanced position among the elements that form societies and sustain the system. From this point of view, prophets lifted communities from living the way they had and added the experience of living with others as a society. Prophets' most important contribution to society is that they provided small groups with the experience of living as large societies.

The knowledge from prophets has played a central role in the formation of societies as well as in determining the management styles and principles of these societies. Prophets themselves are prophets for establishing and ruling the state, not the opposite. In other words, the prophets are not prophets because they establish a state but for establishing a state. The source of authority in prophethood is essentially knowledge of prophethood. This information plays a role in establishing a state. This is why prophets have played an active role in establishing, managing, and constituting the principles of states. In this regard, the Quran's provision of stories with information about many prophets, especially the Israelites and Arabs being among the examples of strong states established due to having prophets, is remarkable. Based on these two examples, we can state prophets to have played significant roles in the establishment of societies and systematization of state elements.

Aside from the aforementioned missions, prophets have also built humanity's knowledge about the Creator, the world, humanity, existence, knowledge, values, sacredness, and more. From the very first moment of humanity, prophets have played a leading role in the formation of every kind of science, both religious and secular. The fact that Idris used the pen and Noah is the first to make a ship shows the effect prophets' knowledge has had on the point of making human tools based on scientific activities from the earliest times of humanity. Moreover, Abraham advanced the age of science and started the period that questioned the rationality

of what is believed. Joseph laid the foundations of the formation of state thought and economy. Moses ensured the completion of jurisprudence. Jesus arranged the science of morality. By combining morality, economy, trade, and law, Muhammad has arranged all the sciences that individually represent each previous prophet in an integrated manner.

The Almighty has taught people farming and other basic skills through prophethood. For example, architecture and building activities were initiated by Adam with the building of the Kaaba. Basic ideas about shipbuilding emerged with Noah, and ideas on tailoring emerged with Idris. Hence, when we consider the English words “dress” and the Arabic word “*ders*,” [lesson] which both derive from the root word “Idris”, we can say that through the prophet Idris, prophets had presented societies with both crafts and expertise. As can be seen in these examples, economic activity has in one sense gained a sacred and blessed qualification. On the other hand, the communities that have received revelations were given new opportunities to exist and to know; they have been ahead of other societies throughout history because of their knowledge being reshaped. In other words, prophetic revelation has always carried humanity forward. The two most typical examples of this are the Israelites and Arabs.

As we have mentioned so far, prophethood has led humanity to human development thanks to the sciences pioneered by people’s mental faculties and freedom to choose. Similarly, prophets had aimed at the moral development of humanity by directing societies to the right, the good, the beautiful, and the beneficial through these mentioned characteristics. In other words, prophets have wanted societies to harmoniously maintain their human and moral development. With this goal, which can be stated as ensuring social order, prophets had been sent at times when the existing social structure had deteriorated, when human and moral development did not go together, and when problems had increased. They attempted to restore social order according to divine rules and laws. In other words, the prophets paid heed to preventing all kinds of injustice both economically and socially and attempted to ensure a justice-centered social structure.

Islam aims at scientific, moral, and human development in unison with prophetic understanding of leadership that allows for differences to coexist and is justice-centered. Islam also demands that the prophets be understood in connection with the aspects we have discussed. Therefore, this study reveals the demand for broadening humanity’s second attenuation and for looking at history and events through revelation on the axis of Islam. It also proposes reattempts at improving

our understanding of history in accordance with the religious, political, social, and economic dynamics established through the prophets. This study suggests looking at history through the universal, holistic, and broad perspective of Islam and at prophets as the axis upon which civilization has been built. If we grasp the place prophets have had in the history of humanity and their ideas of universal society, undoubtedly modernity's thoughts on history, society, and politics without prophets will become meaningless and then Europe can return to the roots of human history. Thus, the dynamics that nurture human history are visible. Consequently; humanity's horizons can be broadened past the second attenuation.

Kaynakça

- Ahterî, M. M. (1621). *Tarih-i Ahterî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Eserler, Fatih (nu: 4211).
- Chadwick, O (2004). *19. yüzyıl Avrupalı aklın sekülerleşmesi*. M. T. Aslan (Çev.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Davutoğlu, A. (2018). *Medeniyetlerin ben-idraki medeniyet teorisine mukaddime*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Emre, Y. (1997). *Yunus Emre divanı*. M. Tatçı (Haz.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Erbakan, N. (2013). Prof. Dr. Necmettin Erbakan. M. M. Uzun (Ed.). *Erbakan külliyyatı içinde*. Ankara: MG V Yayınları.
- Erbakan, N. (2014). *Davam*. Ankara: MG V Yayınları.
- Ersoy, A. (1995). *Silm sosyal yapılanma*. İstanbul: Yörüngen Yayınları.
- Faruki, İ. R. (2017). *Tevhid: Düşünce ve hayata yansımaları*. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Fayda, M. (1988). Abdullah b. Selâm. *DİA*, 1, 134-135. İstanbul: İSAM.
- Frankl, G. (2003). *Batı uygarlığı ütopya ve trajedi*. Y. Kaplan (Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Gökdağ, K. (2019). *İktidar teleolojisi İbn Haldûn'un toplum ve siyaset teorisinde asabiyet*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Görgün, T. (2014). *İlahi sözün gücü varlık ve bilgi kaynağı olarak Kur'an* (2. Baskı). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Görgün, T. (2020). *İslâm-Batı ilişkileri çerçevesinde medeniyet meselesi*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Görgün, T. (2017). Dünya tarihsel Bir Bakışla İslam Tarihini Yeniden Düşünmek. İ. H. Üçer (Ed.). *İslam Düşünce Atlası (İDA) içinde* (I, 80-86). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 360.
- Hamidullah, M. (1955). *İslami iktisadi insan*. *Islamic Quarterly*, 2, 143-145.
- Hamidullah, M. (1999). *İslam'a giriş*. C. Aydın (Çev.). Ankara: TDV Yayınları.
- Hamidullah, M. (2007). *İlk İslam devleti*. İ. S. Sırma (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hamidullah, M. (2013). *İslam Tarihi'ne giriş*. R. Özcan (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hamidullah, M. (2014). *İslam peygamberi*. S. Tuğ (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Huberman, L. (2014). *Feodal toplumdaki yirminci yüzyıla* (15. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İbn Haldûn. (1991). *Mukaddime*. Z. K. Ugan (Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Iqbal, Z. (2017). *Adalet İslamî ve Batılı perspektifler*. L. Sunar (Çev.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- İkbal, M. (2019). *İslam'da dini düşüncenin yeniden inşası* (7. Baskı). R. Acar (Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2015). *Doğu Batı arasında İslam*. İstanbul: Klasik Yayınları.

- Kandemir, M. Y. (2001). Ka'b el-Ahbar. *DİA*, 24, 1-3.
- Karakoç, S. (2015). *Yitik cennet* (21. Baskı). İstanbul: Diriliş Yayınları.
- Kaya, M. (2012). Kınalızâde'de Adalet Dairesi ve kaynakları. *Uluslararası Kınalızâde Ailesi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 53-56). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Kazancı, A. L. (1990). *H. Adem'den Hatemu'l-Enbiya'ya peygamberler tarihi*. İzmir: Nil Yayınları.
- Kınalızâde Ali Efendi. (2007). *Devlet ve aile ahlakı (Ahlâk-i Alâî)*. A. Kahraman (Haz.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Küçükalp, K. ve Cevizci, A. (2014). *Batı düşüncesi felsefi temeller*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Loo, H. V. D. ve Reijen, W. V. (2006). *Modernleşmenin paradoksları* (2. Baskı). K. Canatan (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Macit, A. (2016). *Necmettin Erbakan*. Köln: Plural Yayıncılık.
- Macit, A. (2019). *Muhammed Hamidullah: Modern bir alimin ilmi portresi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Macit, A. (2019). İslam medeniyetinin bütünlüklü, kapsayıcı ve diğer medeniyetlerle etkileşime açık yapısı. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 4(2), 195-220.
- Okumuş, E. (2005). Osmanlılarda siyasal bir kurum olarak Adalet Dairesi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 5, 45-51.
- Öz, Ş. (2018). *Siyer tasarımı*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Özbek, D. (2002). *Sa'du'd-din Teftâzânî ve nübüvvet görüşü: Peygamberlere isnat edilen günahlar ve cevapları*. Konya: Sebat Ofset.
- Öztürk, M. (2014). Kur'an kıssaları bağlamında İsrailiyyât meselesine farklı bir yaklaşım -tefsirde İsrailiyyât karşıtı söylemin tahlil ve tenkidi-. *İslami İlimler Dergisi*, 9(1), 11-68.
- Said, E. W. (1995). *Şarkiyatçılık: Batı'nın şark anlayışları*. B. Ülner (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sıddıki, M. (1990). *Kur'an'da tarih kavramı* (3. Baskı). S. Kalkan (Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Sırma, İ. S. (2014). *Müslümanların tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Spengler, O. (1997). *Batının çöküşü* (2. Baskı). G. Scognamillo ve N. Sengelli (Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sunar, L. (2017). Dünya tarihinin eksenini ve zemini olarak İslam medeniyeti. İ. H. Üçer (Ed.). *İslam Düşünce Atlası (İDA)* içinde (I, 68-75). Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 360.
- Sunar, L. (2018). Patrimonyalizm gölgesinde İslam siyasal sisteminin anlaşılması sorunu. L. Sunar ve Ö. Kavak (Ed.). *İslam siyaset düşüncesi adil devlet, erdemli şehir, mükellef insan* içinde (ss. 297-360). İstanbul: Nobel Yayınları.
- Şeriati, A. (2016) *Medeniyet tarihi I-II* (3. Baskı). E. Okumuş (Çev.). İstanbul: Fecr Yayınları.
- Uçar, A. Y. (2012). Osmanlı siyaset-yönetim düşün geleneği: Daire-i Adalet'in yönetimi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 7(17), s. 1-33.
- Üçer, İ. H. (ed.) (2017). *İslam düşünce atlası I-III*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 360.
- Taberî. (1991). *Milletler ve hükümdarlar tarihi I-IV*. Z. K. Ugan ve A. Temir (Çev.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Teftâzânî. (1409/1989). *Şerhu'l-mağâsid*. A. Umeyre (Nşr.). Beyrut.
- Toynbee, A. (1935). *A study of history* (2. Baskı). Oxford: Oxford University Press.
- Wolf, D. (2014). *Tarihin küresel tarihi*. M. Morali (Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yaran, C. S. (2007). Hümanizm ve postmodernizmin din anlayışı. Ş. Gündüz (Ed.). *Yaşayan dünya dünleri* (2. Baskı) içinde. Ankara: DİB Yayınları.
- Yılmaz, L. (2010). *Modern zamanın tarihi, Batı'da Yeni'nin değer haline gelişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Yiğit, İ. (2004). *Peygamberler tarihi*. İstanbul: Kayihan Yayınları.